

Sociaal en Cultureel Planbureau

BURGERPERSPECTIEVEN

BERICHT **1** > 2022

» JOSJE DEN RIDDER, EMILY MILTENBURG, SANDER KUNST, LEONARD VAN 'T HUL EN ANDRIES VAN DEN BROEK

	Belangrijkste bevindingen eerste bericht 2022	3
	Ten geleide	5
	Inleiding	5
	Veldwerkperiode grotendeels voor de oorlog in Oekraïne	5
1	Hoe gaat het met Nederland?	6
	Inleiding	7
	Toenemend pessimisme over Nederlandse economie vanaf eind 2021	7
	Belangrijke onderwerpen in publieke opinie en oordeel over richting land	10
	Slot: een opeenstapeling van problemen en crises?	22
2	Vertrouwen in democratie en politiek	24
	Inleiding	25
	Het belang van politiek vertrouwen	25
	Politiek vertrouwen: de cijfers	25
	Achtergronden van (weinig) politiek vertrouwen	29
	Houdingen over democratie	37
	Slot: responsiviteit, rechtvaardigheid en resultaat in tijden van crisis	40
3	Meer of minder landen en samenwerking in de Europese Unie?	43
	Inleiding	44
	Perspectieven op het EU-lidmaatschap	44
	Toekomst van de EU: samenwerking en uitbreiding	49
	Slot	57
4	Ontwikkelingen door de tijd	59
	Inleiding	60
	Economische verwachtingen verslechteren	60
	Maatschappelijk pessimisme overheerst weer sinds medio 2020	62
	Vertrouwen in en tevredenheid met politiek blijft laag	63
	Houdingen over politiek stabiel sinds medio 2021	65
	Meer vertrouwen in niet-politieke dan in politieke instituties	66
	Sociaal vertrouwen stabiel	66
	Meerderheid vindt EU-lidmaatschap een goede zaak	67
	Slot	68
	Eindnoten	69
	Literatuur	72
	Register	75
	Verantwoording	76

Belangrijkste bevindingen eerste bericht 2022

Grootste groep is somber over de richting van Nederland

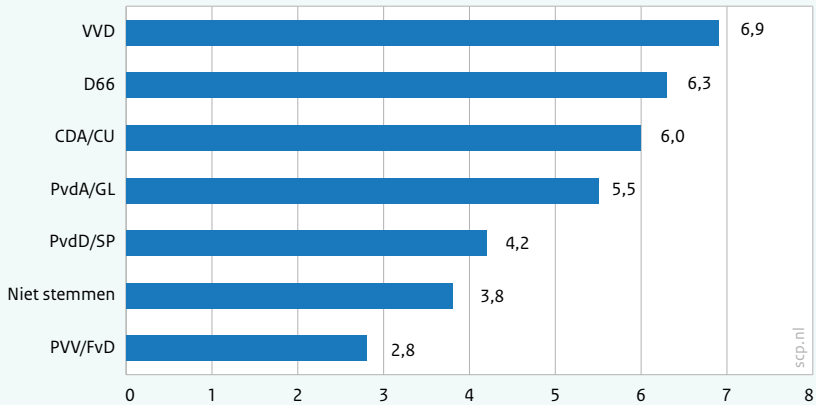
Over het algemeen zijn er meer mensen negatief dan positief over de richting die Nederland opgaat. Dat is ook in de winter van 2021/2022 het geval. 49% vindt het [de verkeerde kant opgaan](#), 19% de goede kant en 22% neemt een tussenpositie in.

Aan het begin van de coronacrisis was het coronaperspectief van grote invloed op de stemming, het bepaalde hoe mensen dachten over de politiek en de richting van het land. Sinds het najaar van 2021 is corona één van de vele problemen geworden en dat blijft zo. Andere veelgenoemde [\(binnenlandse\) problemen](#) zijn de politiek, de manier van samenleven, de groeiende inkomensverschillen en de wooncrisis. Uit focusgroepen blijkt dat ook de oorlog in Oekraïne en de gevolgen ervan mensen bezighouden, al probeert men uit zelfbescherming het nieuws over de oorlog te mijden. De [economische stemming versom-bert](#) sinds eind 2021. Mensen verwijzen naar de hoge inflatie en voelen de stijgende kosten van het levens-onderhoud, vooral mensen met een kleine portemonnee.

Vertrouwen in de politiek blijft laag

Het [vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering is laag](#) en dat blijft ook na het aantreden van het nieuwe kabinet-Rutte IV zo. De verschillen in vertrouwen in de regering zijn groot. Aanhangers van regeringspartij- en VVD en D66 gaven de regering in de winter van 2021/2022 gemiddeld een 6,9 respectievelijk een 6,3. Aanhangers van PvdA/GroenLinks gaven een 5,5 en aanhangers van PVV/FvD een 2,8.

Gemiddeld rapportcijfer voor vertrouwen in de regering naar partijvoorkeur

Bron: NIB november 2021-februari 2022

Veel mensen ervaren grote afstand tot de politiek

Veel mensen zijn erg kritisch op de politiek, ook mensen die wel vertrouwen hebben. Hun [zorgen gaan vaak over de afstand van de politiek tot de samenleving](#). Mensen hebben het gevoel dat politici niet luisteren of niet goed weten wat er speelt en daarom besluiten nemen die verkeerd zijn of niet in lijn zijn met de wensen van burgers. Het beeld dat politici niet luisteren, is voor veel mensen een reden om zich niet goed vertegenwoordigd te voelen. De lange formatie en langlopende dossiers als de kindertoeslagenaffaire en de gaswinning in Groningen lijken dat beeld te versterken. Het zijn vooral die twee dossiers die worden genoemd als mensen twijfelen aan de intenties en competenties van politici: ze zijn niet eerlijk, vergeten gemakkelijk en lijken niet bij machte grote maatschappelijke problemen en crises op te lossen.

Mensen willen responsiviteit, rechtvaardigheid en resultaat in tijden van crisis

Laag vertrouwen in de politiek is niet per definitie een probleem. In een democratie horen burgers de politiek kritisch te volgen. Problematischer wordt het als mensen afhaken of zich actief gaan verzetten, bijvoorbeeld omdat hun wantrouwen structureel is of omdat zij er niet meer in geloven dat de politiek bij machte is om problemen op te lossen. De grootste groep Nederlanders lijkt aangehaakt, maar is zeer kritisch: ze geven de regering een kleine (on)voldoende, volgen de politiek op enige afstand en zijn niet tevreden met wat ze zien. De politiek staat het komend jaar voor een moeilijke opgave: ze moet laten zien dat ze bereid is te luisteren en verantwoording af te leggen over beslissingen ([responsiviteit](#)) en moet [rechtvaardigheid en resultaat laten zien in een tijd met grote uitdagingen](#). De opeenstapeling van crises maakt het onwaarschijnlijk dat het vertrouwen op korte termijn stijgt en bemoeilijkt bovendien het vinden van draagvlak voor moeilijke politieke keuzes.

Steun voor het EU-lidmaatschap

Een meerderheid (ongeveer 70%) steunt het Nederlandse lidmaatschap van de Europese Unie (EU). Voor een Nexit is weinig steun; in de winter van 2021/2022 is slechts 10% van mening dat het beter zou zijn als Nederland uit de EU zou stappen. Deze [steun voor het lidmaatschap](#) komt voornamelijk voort uit het beeld van de EU als iets onvermijdelijks: de EU is niet perfect, maar voor de veiligheid, stabiliteit en welvaart van Nederland is de EU onmisbaar. Uit de focusgroepen blijkt dat mensen door de oorlog in Oekraïne meer noodzaak voelen om in EU-verband samen te werken.

Verdeeldheid over verdere EU-samenwerking, terughoudendheid over uitbreiding

Over de vraag of [samenwerking binnen de EU](#) verder moet gaan, zijn de meningen verdeeld: 37% vindt dat er meer gemeenschappelijk beleid moet komen, 20% vindt dat er al te veel gemeenschappelijk beleid is. Voorstanders zien een rol voor de EU bij de aanpak van grensoverschrijdende problemen, zoals klimaatverandering, veiligheid en de bestrijding van de coronapandemie. Tegenstanders maken zich zorgen over de kosten, verlies van soevereiniteit, en niet te overbruggen verschillen tussen lidstaten. Over [uitbreiding van de EU](#) met nieuwe lidstaten zijn Nederlanders terughoudend: 19% vindt dat de EU moet uitbreiden met landen die aan de toelatingscriteria voldoen. 36% is van mening dat het beter zou zijn als de EU kleiner was gebleven, 27% vindt de EU goed zoals ze is. Recente peilingen laten zien dat er steun is voor toetreding van Oekraïne tot de EU als het land aan de voorwaarden voldoet. Deelnemers aan de focusgroepen delen die mening, maar denken niet dat Oekraïne hieraan op korte termijn zal kunnen voldoen.

Ten geleide

Inleiding

Dit is het 54^e bericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB), waarin we sinds 2008 de Nederlandse publieke opinie volgen en duiden. De vormgeving van het COB-bericht is vernieuwd, en ook achter de schermen veranderde het nodige: de COB-enquête kreeg een nieuwe opzet en werd onderdeel van de enquête Nederland in Beeld (NIB) van het Sociaal en Cultureel Planbureau (hierna ook: SCP). Het doel van de vernieuwing van de dataverzameling is om ook in de toekomst representatieve uitspraken te kunnen blijven doen over de opvattingen en houdingen van de Nederlandstalige volwassen bevolking. De NIB-enquête maakt dat mogelijk en heeft daarnaast als voordeel dat het onderzoek continu in het veld is (er worden elke maand ongeveer vierhonderd mensen ondervraagd). Het COB blijft een combinatie van kwantitatief en kwalitatief opinieonderzoek. Naast een survey met hoofdzakelijk gesloten vragen, stellen we mensen aanvullende open vragen in enquêtes en organiseren we voor elk bericht vier focusgroepen. In de [Verantwoording](#) achterin gaan we uitgebreid in op de nieuwe opzet en de gevolgen ervan voor de COB-berichten.

In dit COB-bericht behandelen we drie elementen van de publieke opinie op basis van de gegevens uit Nederland in Beeld. In [hoofdstuk 1](#) onderzoeken we de stemming in Nederland: gaat het land volgens mensen de goede kant op, waarover maken mensen zich zorgen en waarom is dat? In [hoofdstuk 2](#) staan we stil bij het lage vertrouwen in de politiek: hoe komt dat en hoe erg is het? In [hoofdstuk 3](#) verschuiven we onze blik naar opvattingen over de Europese Unie (EU): hoe denken Nederlanders over de EU en hoe kan de oorlog in Oekraïne dat beeld veranderen? Een verandering van onderzoeksmethode maakt het doorgaans lastiger om vergelijkingen door de tijd te maken. Dat is ook bij het COB zo. In [hoofdstuk 4](#) bekijken we de ontwikkelingen in de publieke opinie door de tijd. Daar lichten we toe waarom we deze ontwikkelingen met enige voorzichtigheid moeten interpreteren.

Veldwerkperiode grotendeels voor de oorlog in Oekraïne

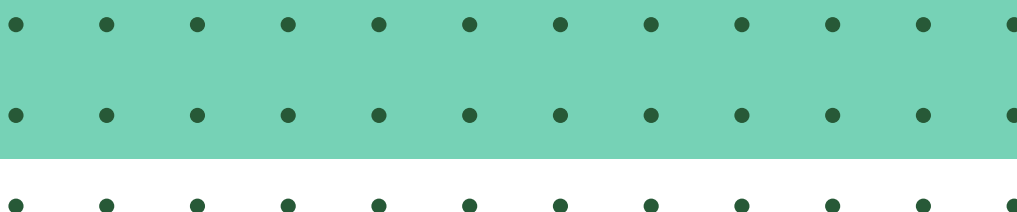
De inbedding van de COB-vragenlijst in Nederland in Beeld leidt ertoe dat de doorlooptijd van het onderzoek langer is dan voorheen. Dat betekent onder andere dat er meer tijd zit tussen het einde van het veldwerk en de oplevering van de dataset, en daarmee dus van de publicatie van de cijfers. De enquêtegegevens van dit COB-bericht zijn verzameld tot en met eind februari. Dat betekent dat onze gegevens, op een paar dagen na, voornamelijk zijn verzameld voordat Rusland buurland Oekraïne binnenviel op 24 februari 2022. Omdat een oorlog in Europa grote gevolgen kan hebben voor de publieke opinie, hebben we in de focusgroepen in mei 2022 uitgebreid stilgestaan bij de stemming en de mogelijke gevolgen van de oorlog daarop. In het volgende COB-bericht kunnen we ook op basis van enquêtemateriaal de gevolgen van de oorlog in kaart brengen.

In de veldwerkperiode van de enquête (november 2021 tot en met februari 2022) stond het nieuws in het teken van de coronacrisis (de omikronvariant kwam op), het einde van de kabinetsformatie en de presentatie van het nieuwe kabinet, en de oorlogsdreiging in Oekraïne. Tijdens de focusgroepen in mei 2022 was die oorlog al bijna drie maanden aan de gang en was er veel nieuws over stijgende prijzen als gevolg van de oorlog.

In dit bericht laten we respondenten ook zelf aan het woord. Bij citaten van respondenten vermelden we geslacht, leeftijd en opleidingsniveau van de betreffende respondent (als de citaten afkomstig zijn uit open antwoorden van de enquête) of uit welke focusgroep het citaat afkomstig is.

01

Hoe gaat het met Nederland?

Kernpunten

De economische stemming versombert. 43% van de mensen verwacht in de winter van 2021/2022 dat het slechter gaat met de economie (dat was in najaar 2021 25%). Ruim driekwart (78%) geeft de economie een voldoende. Cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) laten zien dat het consumentenvertrouwen in het voorjaar van 2022 verder is afgenomen en het aandeel dat vindt dat de prijzen zijn gestegen, toenam. Deelnemers aan focusgroepen verwachten dat door de oorlog in Oekraïne de kosten van het levensonderhoud nog verder zullen stijgen. Vooral mensen met een laag inkomen maken zich daar veel zorgen over.

De grootste groep (49%) is pessimistisch over de stand van het land. 19% is optimistisch en 22% vindt het evenveel de goede als de verkeerde kant opgaan. Bijna de helft van de pessimisten

noemt de politiek als reden om somber te zijn. De coronacrisis en de politiek worden in de winter van 2021/2022 ongeveer even vaak genoemd als we vragen naar de belangrijkste maatschappelijke problemen. Andere grote thema's van zorg zijn de manier van samenleven, inkomensverschillen en de wooncrisis.

Na een kleine opleving in sociaal vertrouwen aan het begin van de coronacrisis is het vertrouwen in anderen sinds medio 2020 stabiel en op een vergelijkbaar hoog niveau als eerder: 66% vindt in de winter van 2021/2022 de meeste mensen te vertrouwen. Desondanks maken veel mensen zich zorgen over de manier waarop we in Nederland samenleven, onder meer over een gebrek aan saamhorigheid, toenemende verharding en tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen.

Inleiding

Na het uitbreken van de coronapandemie in 2020 was de publieke opinie beweeglijk. Zo steeg in april 2020 het vertrouwen in politieke instituties naar ongekennde hoogte,¹ was men positiever over de kant die Nederland opging en was er een kleine opleving van het saamhorigheidsgevoel. De economische verwachtingen versomberden daarentegen flink (zie COB 2020|2: 30). Het coronaperspectief was in 2020 en de eerste helft van 2021 van grote invloed op de stemming. Dat wil zeggen, hoe het met de besmettingscijfers ging en hoe Nederland het in vergelijking met andere landen deed, drukten een stempel op de opvattingen van Nederlanders over de politiek en de samenleving. Toen het in najaar 2020 slecht ging met de coronacijfers, verwees zeker de helft van de mensen die het de verkeerde kant op vonden gaan naar de coronacrisis (zie COB 2020|4: 9).

Eind 2021 constateerden we dat de coronacrisis minder bepalend was voor de opvattingen over de politiek en voor de stemming over het land. Het werd steeds meer een van de vele problemen waar Nederlanders mee te maken hebben (COB 2021|4). Hoe ontwikkelt dat zich verder? In veel beschouwingen gaat het steeds meer over de ‘opeenstapeling van crises’, wat afhankelijk van de afzender onder andere verwijst naar grote maatschappelijke opgaven rondom gezondheid, economie, wonen, klimaat en natuur, en ook de internationale politieke situatie door de oorlog in Oekraïne.² Dringen begin 2022 andere problemen zich naar de voorgrond? En gaat het dan om een terugkeer naar thema’s op de publieke agenda van voor de coronacrisis, die blijvend aandacht behoeven, of komen er ook nieuwe maatschappelijke uitdagingen naar voren?

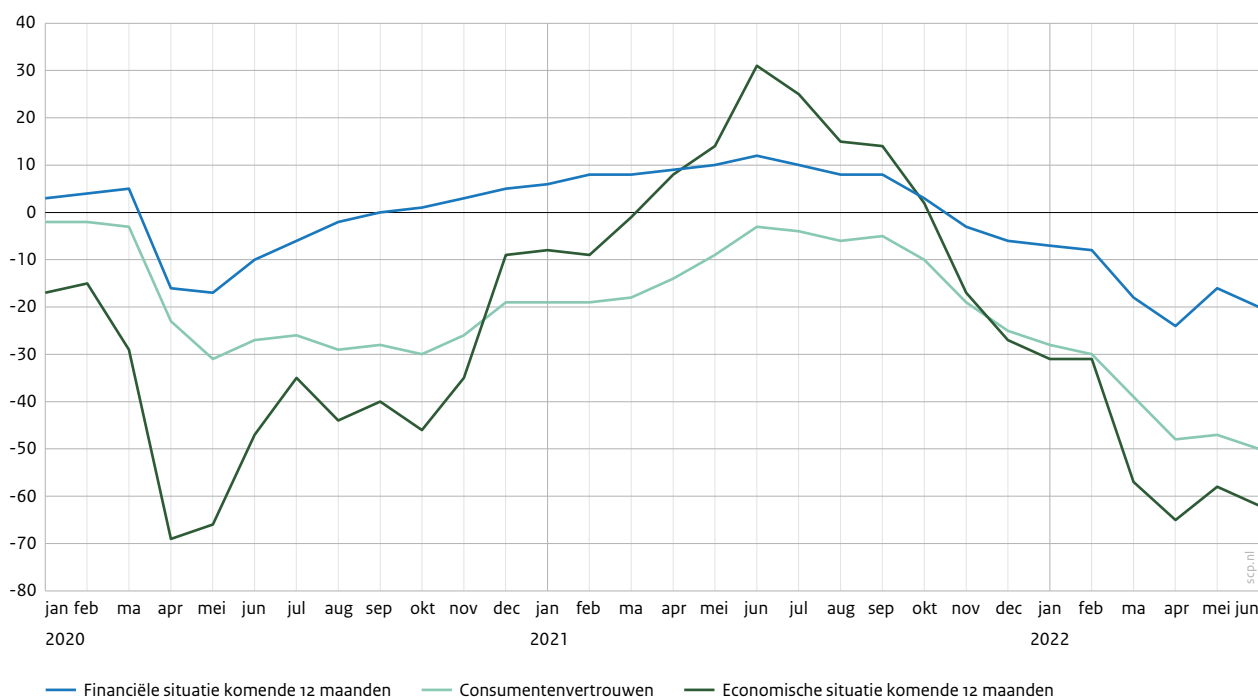
In dit hoofdstuk bespreken we achtereenvolgens de economische stemming, de stemming over het land en de belangrijkste thema’s die daarin spelen. Daarvan lopen we de belangrijkste wat uitgebreider na. We baseren ons daarbij voornamelijk op enquêtegegevens die zijn verzameld in de winter van 2021/2022 (november 2021 tot en met februari 2022) en op toelichtingsvragen uit februari 2022. Met vier focusgroepen die in mei 2022 zijn gehouden, keken we naar de betekenis van de oorlog in Oekraïne voor de stemming in Nederland en voor verwachtingen en zorgen over de eigen financiële situatie.

Toenemend pessimisme over Nederlandse economie vanaf eind 2021

De economische stemming verslechtert vanaf eind 2021. Het aandeel dat de Nederlandse economie een voldoende geeft, daalde van 84% naar 78%. Het aandeel dat verwacht dat het slechter gaat met de economie steeg van 25% naar 43%. 24% verwachtte een betere economische toekomst (dat was 40%). 32% denkt dat de Nederlandse economie gelijk zal blijven. Als we het aandeel optimisten verminderen met het aandeel pessimisten, levert dat een nettoscore op van -19 (ter vergelijking: in zomer/najaar 2021 was dat nog +16). Er zijn dus weer meer pessimisten dan optimisten over de economie. De somberheid over de economie was in de winter van 2021/2022 nog niet zo somber als in het begin van de coronacrisis, toen er een zeer sterke verslechtering van de economische verwachtingen was (zie [hoofdstuk 4](#)).

Het toenemende pessimisme eind 2021 zien we ook terug in cijfers van het CBS. In november 2021 slaat daar het optimisme over de economische situatie om naar pessimisme. Met de CBS-cijfers hebben we op moment van schrijven een beeld tot en met juni 2022. In juni rapporteert het CBS dat consumenten pessimistischer dan ooit zijn: het consumentenvertrouwen was nog niet eerder zo laag.³ Bij de vraag van het CBS die specifiek ging over de economische situatie in de komende twaalf maanden toont men zich in het voorjaar van 2022 eveneens zeer pessimistisch, een dieptepunt dat vergelijkbaar is met dat aan het begin van de coronacrisis toen het oordeel over de economische toekomst (ook) historisch laag was (zie [figuur 1.1](#)). De versombering van de economische stemming vanaf het najaar van 2021 hangt samen met de stijgende prijs van het levensonderhoud in de loop van 2021 (vgl. CBS 2022), de coronalockdown in de maanden december en januari, en – vanaf eind februari 2022 – de oorlog in Oekraïne.

Figuur 1.1 Houdingen over economie en eigen financiën, bevolking van 15+, 2020-2022
(in nettoscores)^a

a Het consumentenvertrouwen is een verzamelmaat voor het vertrouwen en de opvattingen van consumenten. Getoond is het gemiddelde van de saldi van de percentages van positieve en negatieve antwoorden op de vragen over de economische situatie in de afgelopen en komende twaalf maanden, de financiële situatie van het huishouden in de afgelopen en komende twaalf maanden en of het een gunstige tijd is om grote aankopen te doen. Ook tonen we twee deelindicatoren van het consumentenvertrouwen: de saldi van positieve en negatieve antwoorden voor de toekomstige economische situatie ('Wat vindt u van de algemene economische situatie in Nederland over de komende 12 maanden?') en van de toekomstige financiële situatie ('Wat verwacht u van uw financiële situatie van uw huishouden voor de komende 12 maanden?'). Alle saldi zijn met een tijdreeksmodel gecorrigeerd voor (seizoens) effecten, waarbij het CBS gebruik heeft gemaakt van de informatie uit de hele tijdreeks. De indicatoren kunnen een waarde aannemen van -100 (iedereen antwoordt negatief) tot +100 (iedereen antwoordt positief). Bij een waarde van 0 is het aandeel pessimisten gelijk aan het aandeel optimisten.

Bron: CBS [Statline](#), Consumenten Conjunctuuronderzoek (CCO)

De tevredenheid en verwachtingen over de eigen financiële situatie zijn minder somber dan over de economie en redelijk stabiel: 86% geeft de eigen financiële situatie in de winter van 2021/2022 een voldoende-de. Het aandeel dat een verslechtering van de eigen financiën verwacht, nam wel iets toe: van 18% in de zomer/najaar 2021 tot 25% in de winter van 2021/2022. De groep die een verbetering van de eigen financiële situatie verwacht, bleef nagenoeg even groot (26%). De helft (49%) denkt dat de financiële situatie gelijk zal blijven. Net als verwachtingen over de economie is volgens CBS-cijfers in juni 2022 de somberheid over de toekomstige eigen financiële situatie groot en vergelijkbaar met het begin van de coronacrisis (zie [figuur 1.1](#)).

Mensen met hoger opleidingsniveau optimistischer over economie en financiële situatie

Mensen met een opleiding op hbo- of wo-niveau voelen zich het meest tevreden met de economie (88% geeft een voldoende) en 39% verwacht een verslechtering van de economie. Onder mensen met maximaal vmbo is het oordeel somberder, al geeft nog een ruime meerderheid een voldoende aan de economie (70%). Bijna de helft (48%) van deze groep verwacht een verslechtering van de economie. We zien deze opleidingsverschillen ook bij tevredenheid en verwachtingen over de eigen financiële situatie: van mensen met een opleiding op hbo- of wo-niveau geeft 92% de eigen financiële situatie een voldoende (82% onder mensen met maximaal vmbo). Bij mensen met een opleiding op hbo- of wo-niveau verwacht 17% een slechtere financiële situatie, dat is 36% bij mensen met maximaal vmbo. Het positievere oordeel van mensen met een hbo- of wo-opleiding over de economie en de toekomst daarvan is mogelijk te verklaren vanuit hun stabielere inkomenspositie (zie Josten 2020).

Vrees voor prijsstijgingen, gevolgen meest voelbaar bij mensen met minder bestedingsruimte

Eind mei 2022 spraken we in vier focusgroepen in Amsterdam en Hoogeveen over de economische situatie in Nederland en de financiële situatie van de deelnemers, en over de mogelijke invloed van de oorlog in Oekraïne hierop.

De deelnemers gaven aan dat de invloed van de oorlog op de Nederlandse economie deels nog ongewis is, maar een gevolg zagen zij al wel: een verdere stijging van de prijzen.⁴ Mensen ervaren de prijsstijging in allerlei aspecten van het dagelijks leven, zoals bij het doen van boodschappen, in de kosten voor energie, benzine, internet en in de horeca. Dat het verschil in (inkomens)positie de verwachtingen en oordelen bepaalt, zien we ook in de focusgroepen. In de groepen met hbo/wo-opgeleide deelnemers wordt meer in algemene zin gesproken over de prijsstijgingen: mensen zien het, verwachten minder te kunnen sparen, maar het maakt de meeste deelnemers niet direct ongerust over hun eigen situatie.

Moderator: 'Hebben de prijsstijgingen ook invloed op jullie eigen financiën?'

A: 'Dat moet wel, dat kan niet anders, ik bedoel ik hoef nog niet op een houtje te bijten, maar ik merk gewoon dat als ik naar de Appie ga, ben ik zo 25 euro duurder uit.'

Moderator: 'Hoe gaan jullie daar mee om?'

A: 'Zolang ik het op kan hoesten doe ik dat gewoon, ik eet er niet minder om.'

B: 'Ik denk dat een hoop mensen bewuster met bepaalde dingen omgaan, dat wat overbodig is of overbodig wordt, bijvoorbeeld abonnement op tijdschriften, dat gaat eruit, dat blijft. 40 euro per kassabonnetje meer betalen.'

Moderator: 'Heb je dat ook zelf?'

B: 'Nee gelukkig niet.' (Amsterdam, groep hbo/wo)

Voor enkele deelnemers in de groepen met opleidingsniveau tot en met mbo is dat anders. Ze geven aan dat ze financieel heel krap zitten en dat de prijsstijgingen gevolgen hebben voor hun dagelijkse uitgaven. Ze moeten opletten waar ze hun geld aan uitgeven:

A: 'Als ik eerlijk ben, ik loop bij de voedselbank. Als ik zie hoeveel mensen erbij komen. Het is spontaan verdubbeld hoeveel mensen in die rij staan.'

Moderator: 'Jij loopt bij de voedselbank? Dus je hebt er sowieso mee te maken?'

A: 'Ja, mijn man is ziek en kan niet werken. En ik werk een paar uurtjes. We hebben net voldoende om geen uitkering te hoeven krijgen. Dus we zijn het gevalletje te rijk voor uitkering en te arm voor de rest.'

B: 'En de gasprijzen ook...'

A: 'Mijn gasprijzen zijn van 160 naar 380 gegaan. Net in maart was mijn abonnement afgelopen. Ik mag flexibel. Dat merk ik.'

Moderator: 'En hoe merken jullie allemaal dat het leven duurder wordt?'

A: 'Benzine inderdaad, medicatie is bij ons sowieso al een ding. De zorgverzekering, ik betaal me te pletter. Ik heb nu vakantiegeld en dan kan ik schulden afbetalen.'

C: 'Daar gaat je vakantiegeld.'

A: 'Daar gaat mijn vakantiegeld! Ik ben heel blij dat via de voedselbank mijn kinderen op kamp mogen. Maar ik weet niet hoe ik het doen moet.'

Moderator: 'Ja, dus ze doen meer voor je?'

A: 'De voedselbank is gelukkig nog op meerdere fronten beter. Maar ik denk van: ik kon mijzelf altijd met moeite redden. Maar sinds maart is mijn energieprijz verdubbeld en met al die medicatie, het is echt niet te doen! Ik weet het gewoon echt niet meer.'

Moderator: 'Is dat voor anderen ook dat jullie het merken? Dat het leven duurder wordt?'

D: 'Ik heb de app van de energiemaatschappij en schrok laatst ook. Een dagje thuis werken, was gewoon 25 euro duurder voor gas! Dacht dan maar minder thuis werken. En ben al inmiddels minder thuis, ben op kantoor.' (Hoogeveen, groep t/m mbo)

Hoe gaat het met Nederland?

In de groepsgesprekken horen we bij de tot en met mbo-opgeleiden vaak de verwachting dat de financiële situatie zal verslechteren, bij de hbo-plus opgeleiden verwachten de meeste deelnemers weinig verandering in hun financiële situatie. De financiële uitgangspositie is hierbij doorslaggevend. Bij tot en met mbo-opgeleide deelnemers is de noodzaak tot besparingen vaker hoorbaar, al toont men aanpassingsvermogen. Men accepteert in deze groep de broekriem aan te moeten halen en het besef klinkt door dat men er toch weinig invloed op heeft. Zorgeloos is het echter niet; bij sommigen horen we duidelijk terug dat hun financiële situatie stress geeft. Voorbeelden van gedragsaanpassingen door de prijsstijgingen zijn scherper op de prijzen letten bij boodschappen (zoals meer aanbiedingen kopen, verschillende supermarkten bezoeken of met hetzelfde boodschappengeld minder boodschappen doen). Een ander voorbeeld is dat men vaker de fiets en minder de auto neemt, of probeert de energiekosten zo laag mogelijk te houden, al is dat afhankelijk van het type energiecontract. Bij mensen met een betere financiële uitgangspositie (veelal de hbo-plus opgeleide deelnemers) lijkt het bezuinigen op sommige vlakken daarnaast eerder een sport dan een noodzaak. Ze hebben het niet zozeer over zaken die ze zelf meemaken, maar wat opvalt, is dat hun persoonlijke situatie wel naar voren komt als bij het bespreken van de financiële situatie het gaat over de woningnood en de overspannen huizenmarkt. Dat is een thema dat duidelijk speelt, zowel voor hun kinderen als voor henzelf.

Belangrijke onderwerpen in publieke opinie en oordeel over richting land

We gaan in het COB op twee manieren na wat de belangrijkste thema's in de publieke opinie zijn. In de eerste plaats vragen we mensen in focusgroepen en in de enquête hoe zij vinden dat het al met al met Nederland gaat. Vervolgens vragen we deze mensen toe te lichten waarom ze dat vinden. In de tweede plaats vragen we mensen in de enquête om in hun eigen woorden aan te geven wat ze de belangrijkste maatschappelijke problemen en sterke punten van Nederland vinden. Ze kunnen voor zowel problemen als sterke punten in hun eigen woorden maximaal vijf trefwoorden noemen. Die trefwoorden brengen we vervolgens onder in thematische categorieën (zie [kader 1.1](#)).

Kader 1.1 Respondenten noemen altijd meer problemen dan sterke punten

Sinds de zomer van 2021 categoriseert het CBS de trefwoorden vanuit NIB op basis van een door het Sociaal en Cultureel Planbureau opgesteld codeerschema met vijftien hoofdcategorieën en een aantal subcategorieën. Voor 2021 werd de codering verzorgd door onderzoekers van respectievelijk Market-Response en CentERdata (LISS), en waren er zestien categorieën. De verschillen tussen LISS en NIB zijn beperkt; we zien grofweg dezelfde problemen in de top van het nationale probleembesef staan, al wijken de precieze percentages en daarmee de rangorde soms iets af (zie [tabel 1.1](#)). In de winter van 2021/2022 kan 83% van de respondenten één of meer problemen noemen, terwijl 64% één of meer sterke punten noemt. Mensen die de vraag invullen, noemen gemiddeld 3,6 problemen en 2,9 sterke punten.

We zagen in het COB eerder al dat niet alle respondenten evenveel opschrijven. Er is vooral een verschil in opleidingsniveau: hbo- en wo-opgeleiden schrijven vaker iets op dan mensen met een opleidingsniveau tot en met vmbo. Bij de sterke punten is het opleidingsverschil het grootst: hbo/wo-opgeleiden noemen veel vaker en meer sterke punten dan de twee andere opleidingsniveaus. Bij de problemen is het verschil er ook, maar is dat kleiner: 75% van de mensen met een opleidingsniveau tot en met vmbo noemt minimaal één probleem, onder mensen met een middelbaar opleidingsniveau is dat 85% en bij de hbo/wo-opgeleiden 88%. Om te voorkomen dat hogeropgeleiden de stemming bepalen, is het gewicht van een onderwerp per respondent omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen. Op die manier telt elke respondent even zwaar mee.

Zorgen over corona, de politiek en de manier van samenleven

In de winter van 2021/2022 gaf 49% aan dat het (duidelijk of iets meer) de verkeerde kant opgaat met Nederland, 19% vond het de goede kant opgaan.⁵ 22% vond het evenveel de goede als de verkeerde kant

Hoe gaat het met Nederland?

opgaan.⁶ Dat is nagenoeg gelijk aan de cijfers in zomer/najaar 2021 (juli-oktober 2021). Een grote meerderheid heeft gebruikgemaakt van de mogelijkheid om het antwoord in eigen woorden toe te lichten.⁷ Het aantal genoemde redenen varieerde van één of twee redenen tot een hele waslijst, soms zelfs inclusief de opmerking dat er wel meer te noemen zou zijn geweest. Een vijfde van de antwoorden bevatte vier of meer redenen tot somberheid. In de motieven voor somberheid staan twee redenen centraal: allereerst dat de politiek niet functioneert en het land de verkeerde kant op stuurt (genoemd door 47%) en op de tweede plaats dat de manier waarop we met elkaar samenleven verslechtert, waarbij men spreekt van verharding, verhuftering en polarisatie (genoemd door 33%). Nog eens vier motieven zijn door circa 20% genoemd: zorgen over de woningmarkt, klimaat(maatregelen), immigratie, criminaliteit en corona(maatregelen).

Als we mensen vragen om in hun eigen woorden op te schrijven wat zij de belangrijkste maatschappelijke problemen vinden, dan springen er in de winter van 2021/2022 bijna dezelfde vijf thema's uit: de zorg (corona), de politiek, de manier van samenleven, de groeiende inkomensverschillen en de wooncrisis (zie [tabel 1.1](#)). Hieronder bespreken we de aard van de genoemde zorgen per thema.

Tabel 1.1 De belangrijkste maatschappelijke problemen, bevolking van 18+, juli 2021-februari 2022 (in procenten)^a

categorie (blauw) en subcategorie (wit)	juli-oktober 2021	november 2021-februari 2022
gezondheids- en ouderenzorg	29	37
zorg, ouderenzorg, zorgkosten	16	16
corona	15	26
politiek en bestuur	37	35
regels, regeldruk	8	4
politiek, regering, Den Haag, overheid + overig	33	32
democratie en bestuurlijke inrichting	1	0
protest, demonstraties	0	1
manier van samenleven, normen en waarden	31	30
(on)verdraagzaamheid en intolerantie	11	6
samen/saamhorigheid (of gebrek daaraan: tegenstellingen, verdeeldheid)	7	9
(gebrek aan) respect, verharding, verhuftering	11	10
egoïsme en ik-cultuur	3	4
mentaliteit en normen en waarden	6	10
overig (manier van samenleven, normen en waarden)	1	2
inkomen, welvaart, economie en industrie	25	27
inkomen, armoede, inkomensverschillen	14	18
economie	4	3
belasting en bezuinigingen	6	6
industrie, ondernemingen en landbouw	2	3
overig (inkomen, welvaart, economie en industrie)	3	1
fysieke leefomgeving en verkeer	28	25
verkeer en vervoer + overig	8	5
wonen en woningmarkt	24	22

Hoe gaat het met Nederland?

categorie (blauw) en subcategorie (wit)	juli- oktober 2021	november 2021- februari 2022
klimaat en milieu	22	18
expliciet klimaat(verandering), duurzaam	13	10
milieu en natuur	7	5
energie	2	4
overig (klimaat en milieu)	1	1
immigratie en integratie	22	18
immigratie en integratie	18	15
racisme en etnische discriminatie	5	4
criminaliteit en veiligheid	20	18
criminaliteit en veiligheid	15	15
(strenger) straffen	5	4
overig (criminaliteit en veiligheid)	1	0
onderwijs, onderzoek, kunst en cultuur	11	8
verzorgingsstaat	4	6
werk	3	3
internationaal	3	3
vrijheden	3	2
typisch Nederlanders	3	2
overig	6	7

a Weergegeven is het aandeel respondenten dat één of meer problemen noemt in de betreffende (sub)categorie. Het gaat hier om open antwoorden die zijn gecodeerd. Hoofdcategorieën zijn weergegeven in blauw. In wit staan – vooral voor de veelgenoemde zorgen – de subcategorieën die daarbij horen. Omdat mensen maximaal vijf problemen kunnen noemen, kan het voorkomen dat het totaal van de subcategorieën hoger is dan dat van de hoofdcategorie.

Bron: NIB juli 2021-februari 2022

Kader 1.2 Zorgen over de oorlog in Oekraïne

In het COB vragen we naar de belangrijkste ‘maatschappelijke problemen’ en die vraagstelling richt zich vooral op binnenlandse problemen. Om een indruk te krijgen van de zorgen over de internationale politieke situatie legden we respondenten daarover een aparte vraag voor. Voor de uitbraak van de oorlog (november 2021-februari 2022) zien we dat een grote groep burgers zich een beetje (47%) of tamelijk veel (26%) zorgen maakt over de internationale politieke situatie. 10% maakt zich heel veel zorgen over de politieke situatie in het buitenland. 8% maakt zich geen zorgen, eveneens 8% geeft geen antwoord. Deze percentages zijn ongeveer gelijk aan eerdere metingen (COB 2020|1: 37). Gevraagd naar waarom mensen zich wel of niet zorgen maken, wordt de (dreigende) escalatie van het conflict tussen Rusland en Oekraïne vaak genoemd.⁸

‘Nu vooral Oekraïne en alles wat daarmee samenhangt. Wat hangt er boven ons hoofd?’
(vrouw, 57 jaar, hbo, maakt zich een beetje zorgen)

‘Ik vrees dat het tot een strijd komt tussen Rusland en Oekraïne. Ik hoop niet dat Europa hieronder zal lijden, maar ik vrees het ergste...’ (man, 47 jaar, hbo, maakt zich heel veel zorgen)

Rusland viel Oekraïne uiteindelijk binnen op 24 februari 2022. Om inzicht te krijgen in hoe de oorlog de perceptie van de Europese Unie (EU) mogelijk heeft veranderd, is in de focusgroepen in mei 2022 gesproken over de EU en de oorlog in Oekraïne. In alle groepen werd duidelijk dat de oorlog sterk leefde onder de deelnemers en veel emoties oproept. Deze emoties variëren van angst, onmacht, medeleven tot onbegrip. De deelnemers toonden zich begaan met het leed van mensen in Oekraïne.

Hoe gaat het met Nederland?

A: 'Ik heb opgeschreven verdriet en de vluchtende mensen en de kinderen, als ik dat zie dan zit ik gewoon echt uh tranen lopen over mijn wangen, vind ik verschrikkelijk. En waar ik gewoon moeite mee heb een, ik heb het letterlijk zo opgeschreven, een idioot die dit zomaar kan doen, bij de Tweede Wereldoorlog is er gezegd van dit nooit meer en het gebeurt gewoon weer. Daar heb ik echt heel veel moeite mee.'

B: 'Ja het roept bij mij ook heel veel pijn op. Wat er de vorige eeuw of een paar jaar geleden nog gewoon gebeurt.'

A: 'Dat snap je toch gewoon niet? Dan zie je die treinen met al die mensen en die kindertjes, oh.'

B: 'Grootste leed wat we ooit kenden.'

A: 'Ik word er helemaal naar van, echt, verschrikkelijk.' (Amsterdam, groep t/m mbo)

Ondanks het gevoel van solidariteit met Oekraïne, zegt een aantal deelnemers dat ze in toenemende mate het nieuws over de oorlog zijn gaan mijden uit zelfbescherming. Daarnaast merken mensen op dat de oorlog 'gewoon' begint te worden en dat ze er nu dus minder mee bezig zijn dan eerder.

Corona minder dominant, maar verwachting dat het weer kan opblazen

Vanaf het begin van de coronacrisis stond de gezondheidszorg met stip op één vanwege de grote zorgen over de coronacrisis (vgl. COB 2020|2: 9). In oktober 2021 was dat voor het eerst niet meer het geval: het aandeel zorgen over corona nam af en werd bijna even vaak genoemd als zorgen over de politiek (COB 2021|4: 29). Ook begin 2022 – midden in de omikrongolf – zijn de coronazorgen lang niet meer zo dominant als in het begin van de coronacrisis. Wel worden ze weer wat vaker genoemd dan in het najaar van 2021. De coronacrisis is vanaf eind 2021 ook niet meer dominant in de redenen waarom het met Nederland de verkeerde kant opgaat. In de winter van 2021/2022 noemt één op de zes mensen corona als reden om somber te zijn, waar eind 2020 minstens de helft van de pessimisten naar de coronacrisis verwees (COB 2020|4: 9).

Met het loslaten van de coronamaatregelen begin 2022 lijkt corona snel uit het blikveld van respondenten verdwenen. In de groeps gesprekken in mei 2022 komt dat het duidelijkst naar voren, omdat mensen er in de verleden tijd over praten: men hield er veel rekening mee, maar nu niet meer of heel veel minder. Men geeft ook aan de herwonnen vrijheid te waarderen. Een enkeling benoemt dat het voelt alsof een zware periode is afgesloten, terwijl een ander het juist als een prettige tijd ervaarde met veel rust in het leven. Mensen kijken ook terug op de samenleving tijdens de coronapie en noemen dan de solidariteit, grotere zorgzaamheid en omkijken naar elkaar. Wel constateren ze dat die positieve punten inmiddels weer zijn verdwenen. Iemand merkt op dat veel mensen zijn teruggevallen in oude patronen en constateert ook een inhaalslag na corona: zo gaan er weer veel mensen met het vliegtuig op vakantie.

Enkele deelnemers kampen wel met de nasleep van de coronagolven in psychische en fysieke zin, of zien dergelijke problemen in hun omgeving. Dat maakt hen nog wat voorzichtig: ze zijn voorzichtig met contact en zijn terughoudend in het bezoeken van bijvoorbeeld theaters of festivals. In de focusgroepen in mei 2022 bestond er consensus over de gedachte dat in het najaar de problemen rond corona weer zullen opkomen.

In open antwoorden⁹ en toelichtingen zien we grofweg drie zorgen over corona en de maatschappelijke gevolgen van de coronacrisis terugkomen: zorgen over maatschappelijke tegenstellingen en sociale samenhang, over de economische gevolgen en over het overheidsoptreden.

De coronacrisis vergroot de tegenstellingen in de samenleving en ondergraaft de samenhang

De zorgen over groeiende tegenstellingen in de samenleving worden in februari 2022 het vaakst genoemd als mensen reflecteren op de gevolgen van corona. Mensen vrezen voor een verdere aftakeling van de solidariteit en een afname van de sociale samenhang. Ze ervaren een toenemend egoïsme en groeiende maatschappelijke verharding door de coronacrisis. Er bestaat daarbij een zekere zwaarmoedigheid over de vraag of deze situatie opgelost kan worden, of dat corona bevolkingsgroepen steeds verder uit elkaar zal drijven. De schuldigen zijn veelal andere groepen burgers, maar ook de overheid treft blaam. In het laatste

Hoe gaat het met Nederland?

geval twijfelen mensen aan de goede intenties van de overheid, maar vaker nog bekritisieren mensen de in hun ogen onduidelijke aanpak, snel wisselende maatregelen en onvoorspelbare beslissingen. Hier zien we verschillen naar opleidingsniveau: in de regel lijken mensen die maximaal vmbo hebben afgerond de tweedeling vooral te wijten aan de overheid, terwijl hbo- en wo-opgeleiden wijzen naar verschillende bevolkingsgroepen.

‘Polarisering van de samenleving. Hoe krijgen we iedereen weer in gesprek met elkaar? Het daarbij oneens zijn over feiten is zeer belemmerend. Hoe heeft het zover kunnen komen dat onafhankelijke instituten niet meer worden geloofd?’ (man, 30 jaar, wo)

‘De tweedeling tussen gevaccineerd en ongevaccineerd. In het heel erge begin van de crisis was er zo’n eenheid en mensen deden het samen en er was verbondenheid. Nu is er vooral strijd.’ (vrouw, 29 jaar, basisonderwijs)

‘Tweespalt in de samenleving door onduidelijk beleid.’ (man, 57 jaar, vmbo)

Eind 2020 zagen we al dat twee derde van de mensen het eens is met de stelling dat de coronacrisis tegenstellingen tussen groepen vergroot (COB 2020|4) en ook in 2021 uitte men zorgen over de groeiende maatschappelijke tegenstellingen in de coronacrisis (COB 2021|4: 31). Hierbij denken mensen aan contro-verses rondom het virus, de maatregelen, de sociale en economische gevolgen op lange termijn, en aan de gevolgen van stress en isolement. Ook benoemen mensen dat de lontjes van mensen korter lijken te worden.

Sommigen benoemen dat mensen steeds minder om (hoeven te) gaan met andersdenkenden en daardoor minder gematigd worden in hun opvattingen. Dat sluit aan op de bevindingen in het rapport *Corona & cohesie* van de Rotterdamse socioloog Godfried Engbersen en zijn collega’s (Engbersen et al. 2022). De onderzoekers zien lichte aanwijzingen dat groepen tegenover elkaar kunnen komen te staan in hun denken over coronavraagstukken. Waar in dat onderzoek 80% aangeeft iemand te kunnen respecteren ondanks tegenovergestelde overtuigingen (en ruim 6% dat niet kan), is dat bij begrip voor andersdenken over de corona-aanpak en vaccinaties nog maar de helft. Ruim 20% geeft aan grote moeite te hebben met en weinig begrip te hebben voor mensen met andere opvattingen over de corona-aanpak en vaccinaties (Engbersen et al. 2022).

Dat de coronacrisis groepen tegenover elkaar zet, moet volgens politicoloog Eelco Harteveld overigens niet overdreven worden. Hij stelt dat corona het land niet in tweeën splijt, maar dat er eerder sprake is van een uitgesproken afkeuring van een vrij specifieke groep. Anders gezegd: de afkeer is niet symmetrisch. Zo is het aantal mensen dat zich sterk tegen de maatregelen keert, beduidend kleiner dan de groep die vindt dat meer maatregelen nodig zijn. Daarbij zijn de gevoelens over het ‘antimaatregelenkamp’ negatiever dan over het kamp dat meer maatregelen wenst. Ook denken mensen niet onverdeeld positief over hun medestanders. Het coronadebat voldoet daarmee niet aan voorwaarden voor sterke polarisatie. Bij een tweedeling zijn er duidelijk gedefinieerde kampen, met sterke afkeer tussen die kampen en veel sympathie erbinnen. Corona valt vooralsnog niet samen met andere, bestaande scheidslijnen in Nederland ([Harteveld 2021](#)). Momenteel is er eerder een dominante *perceptie* van toenemende polarisatie dan dat er daadwerkelijk een tweedeling bestaat. Die perceptie komt mogelijk, doordat bepaalde minderheden zich sterker manifesteren (zoals anti-vaxxers) tegenover een overgrote meerderheid. Het gaat dan eerder om radicalisering dan om polarisatie (Dekker en Den Ridder 2022; Boutellier 2021).

Zorgen over economische gevolgen van de coronacrisis

Een tweede coronazorg voor de langere termijn gaat over de economie. Deze zorgen zagen we eerder (zie COB 2020|2), al maakten steeds minder mensen gedurende 2021 zich zorgen over de economische gevolgen en verwezen mensen in oktober 2021 nog hoopvol naar de aantrekkende economie. Eerder in dit hoofdstuk zagen we al dat er inmiddels weer toenemend pessimisme is over de Nederlandse economie. In februari

Hoe gaat het met Nederland?

2022 verwijzen mensen vooral naar de inflatie, de veronderstelde naderende werkloosheid en ook veel naar de financiële gevolgen van coronasteun. Ze vragen zich af wie de uitgaven van de staat aan coronasteun moeten gaan betalen (antwoord volgens mensen: de belastingbetalende burgers) (zie ook COB 2020|4). Wie reflecteert op corona in het licht van de economie vreest vooral de groeiende ongelijkheden en de uiteenlopende maatschappelijke gevolgen daarvan. Zij voorzien een verdere afkalving van de sociale samenhang en een verslechterend mentaal welzijn van de Nederlanders die de economische problemen het zwaarst voelen. Ze wijzen op de kloof tussen de *haves* en de *have nots*, en voegen eraan toe het gevoel te hebben dat het welgestelde deel van Nederland zich steeds minder bekommert om degenen die onder het bestaansminimum leven en het dus met minder bestaanszekerheid moeten doen. Als mensen specifieke groepen noemen, benoemen ze vooral problemen voor jongeren. Het gaat dan om leerachterstanden en het gebrek aan sociale contacten en de negatieve gevolgen daarvan voor hun sociaal-psychisch welzijn. Deze zorgen om het psychisch welzijn betreft niet alleen jongeren, maar ook de Nederlandse bevolking als zodanig.

Zorgen over het coronabeleid van de regering

In de derde plaats gaan zorgen over het coronabeleid van de regering. Uit gegevens van de RIVM-gedragseenheid en het hierboven genoemde onderzoek van Engbersen en collega's blijkt dat het vertrouwen in het coronabeleid van de regering begin 2022 verder is gedaald (Engbersen et al. 2022). Mensen die corona als probleem noemen, noemen het optreden van de regering 'laks', 'zwabberend', 'inconsistent' en 'onduidelijk', of zelfs 'disproportioneel' (de coronapas). Mensen die corona noemen als reden voor het pessimisme over Nederland hekelen ook vaak het optreden van de regering:

'Hoe kan onze regering na 2 jaar corona het probleem nog steeds aanpakken als een probleem alleen voor de volksgezondheid?! Blijven focussen op de hoeveelheid besmettingen, maar cijfers van kindermishandeling, psychische problemen bij jeugd, toegenomen zelfmoorden vooral bij jeugd, de financiële problemen bij ondernemers, het onderwijs wat enorm achterloopt, enz., blijikbaar totaal geen aandacht verdienen.' (vrouw, 43 jaar, hbo)

De deelnemers in de focusgroepen in mei 2022 die zich zorgen maken over een coronagolf in het najaar zijn niet gerust op een mild verloop van die golf of op adequaat beleid. Zij vragen zich af of Nederland tegen die tijd voldoende is voorbereid. Kan de zorg het aan? Komen er nieuwe lockdowns?

Zorgen over de politiek dé reden voor somberheid over Nederland

De zorgen over de politiek staan sinds het tweede kwartaal van 2021 in de top van het nationale probleem-besef. Dat was toen vooral te wijten aan de moeizame start van de formatie (COB 2021|2: 31). In de winter van 2021/2022 maakte men zich vooral zorgen over hoe de politiek functioneert. Veelgehoorde zorgen kunnen worden samengevat als een gebrek aan responsiviteit, de politiek doet niet wat ze zou moeten doen: luisteren naar burgers en door samenwerking de problemen van burgers oplossen. Mensen vinden dat politici vooral met zichzelf bezig zijn. Bijna de helft van de mensen die een toelichting gaven waarom het met Nederland de verkeerde kant opgaat, noemt de politiek als reden voor dit pessimisme:

'We hebben slechte politici die het land regeren: 1) kinderopvangtoeslagaffaire laten ontstaan, erover liegen, en niet oplossen; 2) geen cordon sanitaire durven leggen rond fascisten en nazisten in de Tweede Kamer; 3) het volk verdeeld heeft in coronacrisis door slechte communicatie; 4) wooncrisis heeft gecreëerd; 5) te weinig aan het klimaat doet en dan alleen na rechtszaken; 6) actief stuurt op het vergroten van inkomensverschillen en buitensluiten van groepen mensen; 7) antidemocratisch te werk gaat in hoe de regering omgaat met de Tweede Kamer en regeert via sociale media, polls en lekken.' (man, 47 jaar, wo)

Hoe gaat het met Nederland?

‘Dat ligt aan de politiek als het zo doorgaat. De politiek bakt er niets van.’ (vrouw, 70 jaar, basisonderwijs)

Omdat de politiek in de winter van 2021/2022 centraal staat in de zorgen over Nederland, gaan we in [hoofdstuk 2](#) uitgebreid op dit thema in.

Veel zorgen over manier van samenleven

In het begin van de coronapandemie zagen we een kleine opleving van het sociaal vertrouwen en het gevoel van saamhorigheid (COB 2021|4). Sinds de zomer van 2020 is dat gevoel redelijk stabiel en op vergelijkbaar niveau als voor de coronacrisis. Een meerderheid van de Nederlanders is van mening dat anderen wel te vertrouwen zijn (66% in de winter van 2021/2022) en 37% vindt dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met anderen (zie ook [figuur 4.5](#)). Het stabiele niveau van sociaal vertrouwen strookt niet altijd met het beeld dat mensen hebben van de ontwikkeling van het sociale klimaat in Nederland.

‘Men heeft niet veel geleerd; de saamhorigheid van het begin van de coronacrisis is min of meer verdwenen en het is weer ikke, ikke.’ (man, 75 jaar, hbo)

De manier van samenleven is een veelgehoorde maatschappelijke zorg,¹⁰ en dat speelt breder dan alleen in relatie tot de coronacrisis. In [tabel 1.1](#) zien we dat de zorgen gaan over een aantal (samenhangende) probleemgebieden: gebrek aan respect en verharding, de Nederlandse mentaliteit, gebrek aan saamhorigheid en toenemende intolerantie. Mensen spreken daarbij in termen van verharding, polarisatie en tweedeling tussen bevolkingsgroepen. De kloof betreft niet alleen coronaopvattingen, zoals we hierboven al lieten zien, maar mensen ervaren ook ‘groeien verschillen’ tussen generaties en tussen mensen met verschillende sociaaleconomische posities. Het overgrote deel constateert echter vooral in algemene termen een ‘verruwing’, ‘verharding’, ‘respectloosheid’, ‘verloedering’ en groeiend ‘egoïsme’ in de Nederlandse samenleving.

Zorgen over inkomen, stijgende prijzen en de wooncrisis

De zorgen over ‘inkomen en economie’ gaan vooral over inkomen, armoede en groeiende inkomensverschillen. Ook de hoge of stijgende kosten van het levensonderhoud vallen in deze categorie. Zorgen over de economische situatie worden in de winter van 2021/2022 nog niet vaak genoemd. De Belastingdienst wordt wel vaak genoemd (naar aanleiding van de kindertoeslagenaffaire, en mensen hekelen de traagheid en onbetrouwbaarheid van deze instantie), net als het belastingstelsel en de hoogte van de belastingen (belastingklimaat; de tarieven stijgen volgens velen sneller dan hun inkomen). Samen met het gegeven dat mensen de inkomensongelijkheid en het prijspeil zien stijgen, ontstaat het beeld dat mensen zich zorgen maken over de betaalbaarheid van het dagelijks leven. Dat deze zorgen leven (en sindsdien steeds meer zijn gaan leven), zagen we eerder in dit hoofdstuk al, en zien we ook terug bij de redenen die mensen geven waarom het de verkeerde kant opgaat. Een kwart van de groep pessimisten noemt daarvoor redenen die te maken hebben met inkomen, inflatie en ongelijkheid.

‘De kleine man kan niet betalen, komt niet eens elke maand rond, kan niet sparen, enz.’
(man, 51 jaar, basisonderwijs)

‘De rijken worden rijker en de armen worden armer. Ik ben zelf niet arm en kan goed rondkomen, maar de mensen die het slecht hebben, moeten het met steeds minder doen.’ (man, 67 jaar, basisonderwijs)

‘Er komt steeds meer tweedeling in de maatschappij, verschil arm/rijk steeds groter.’
(vrouw, 62 jaar, havo)

Hoe gaat het met Nederland?

‘Gezien alles duurder wordt in Nederland, gaat het slechter met de mens om goed rond te kunnen komen. Dit is niet meer haalbaar.’ (vrouw, 33 jaar, mbo)

Wooncrisis

In de winter van 2021/2022 noemt 22% het thema wonen als we vragen naar belangrijkste maatschappelijke problemen (tabel 1.1). In het afgelopen jaar is dat thema sterk gestegen in het nationale probleembesef (COB 2021|4: 29). Het onderwerp verdween in 2020 en begin 2021 naar de achtergrond door de coronazorgen, maar ook voor de coronacrisis zagen we dat meer mensen zich zorgen maakten over de woningmarkt (COB 2019|3: 29). Mensen die het thema wonen noemen, hebben het vooral over de wooncrisis, namelijk het gebrek aan betaalbare huisvesting. Menigeen stelt dat het vooral jongeren en jonge gezinnen zijn die geen mogelijkheden hebben om een zelfstandige woning te betrekken. Goede woningen zijn er niet, laat staan dat de jonge starters op dit moment een woning kunnen betalen. Naast zorgen over de crisis op de koopwoningmarkt uiten mensen hun zorgen over de wachtlijsten voor sociale huurwoningen. Mensen constateren ook hier een tekort aan woningen en te hoge huren. Het thema wonen komt ook regelmatig aan bod als reden waarom mensen het de verkeerde kant op vinden gaan (ongeveer een vijfde tot een kwart van degenen die het helemaal de verkeerde kant op zien gaan):

‘Jongeren kunnen over een paar jaar bijna geen huizen meer betalen. Aangezien ik ook onder deze generatie val, ben ik best bang over mijn toekomstige situatie.’ (vrouw, 19 jaar, mavo)

‘Wonen, een thuis hebben, als primaire levensbehoefte, is een luxeproduct aan het worden. Niet vanzelfsprekend voor iedereen, terwijl het een van de basispijlers in iemands leven is.’ (vrouw, 40 jaar, wo)

‘De woningmarkt is momenteel dramatisch, dus hoe moeten onze kinderen straks op eigen benen staan? Over dergelijke zaken maak ik me ernstig zorgen.’ (man, 50 jaar, mbo)

‘Omdat er veel te weinig huizen zijn, mijn kind moet tien jaar wachten voor een huis en heeft geen geld om te kopen.’ (vrouw, 50 jaar, basisonderwijs)

Zorgen over klimaat, immigratie en criminaliteit

Lager op de lijst van belangrijke problemen staat het thema klimaat en milieu. Men maakt zich zorgen over het klimaat, klimaatverandering, of juist over de (te) grote aandacht voor het klimaat. Ook zijn er zorgen over immigratie en integratie, en over criminaliteit en veiligheid.

Mensen die klimaat noemen, hebben het veelal over de ‘aanpak’ van klimaat en het ‘klimaatbeleid’. Een groot deel van de mensen vindt de aanpak te ‘slap’, de maatregelen niet ver genoeg gaan. Deze groep eist een ‘actiever’, ‘beter’ of ‘serieus’ klimaatbeleid. Een klein deel van de mensen ergert zich juist aan de invloed van ‘klimaatgekkies’ of de ‘linkse politiek’, waardoor Nederland ‘onrealistische plannen’ maakt en buitensporig veel meer doet dan omliggende (EU-)landen. Uit het merendeel van de opmerkingen kunnen we niet direct opmaken of mensen het oneens zijn met de doelstellingen en maatregelen van het klimaatbeleid, noch of zij de maatregelen te ver vinden gaan, of dat zij stellen dat er juist meer mag worden gedaan om de klimaatverandering te bestrijden. Maar dat sommige maatschappelijke thema’s om omgekeerde redenen tot zorgen leiden, zien we ook terug bij motiveringen waarom het de verkeerde kant opgaat. Bij zorgen om het klimaat (door een kleine 20% genoemd als thema waarom het de verkeerde kant opgaat met Nederland) bleken er tegengestelde interpretaties: er waren zowel mensen die de maatregelen te ver vinden gaan als mensen die vinden dat er te weinig gebeurt.

‘Misselijkmakend klimaatgedram. Klimaatdoelen waar met miljarden van de bevolking gesmeten wordt, terwijl de politieke arrogantie de boventoon voert.’ (man, 76 jaar, wo)

Hoe gaat het met Nederland?

‘Omdat we te weinig doen met klimaatverandering.’ (man, 64 jaar, basisonderwijs)

Zorgen over immigratie en integratie worden bij de nationale problemen ongeveer even vaak genoemd als zorgen over het klimaat. Hierbij maakt men zich zorgen over de ‘eindeloze’, ‘ongeremde’, ‘ongecontroleerde’, ‘grote’ toestroom van migranten naar Nederland. Nederland kan deze toestroom helemaal niet aan, zo vindt een groep. Anderen zijn bezorgd over de ‘omgang met migranten’, zoals zichtbaar in de slechte opvangfaciliteiten die door de regering zijn ingesteld. In de focusgroepen in mei 2022 uiten mensen hun zorgen over de grote problemen in de opvang van asielzoekers. De problemen in Ter Apel zijn die week groot in het nieuws. In de enquête wijzen mensen erop dat er nu al een tekort aan betaalbare woningen is en vrezen ze dat het probleem alleen maar verergerd wordt door de instroom van migranten. Een ander vaak terugkerende opmerking gaat over de twijfels of migranten wel kunnen aarden en integreren in de Nederlandse samenleving.

Zorgen over immigratie, asiel en het verlies van de Nederlandse cultuur zien we ook terug in redenen waarom mensen het de verkeerde kant op vinden gaan met Nederland. Hier tekent zich bovendien een duidelijk verschil af tussen wie het helemaal verkeerd ziet gaan (33%) en wie het meer verkeerd dan goed ziet gaan (15%). Onder de eerste groep mensen was migratie na overheid en samenleving zelfs de derde meest genoemde zorg.

‘Stop de asieltoeloop. Meeste ervan zijn gelukszoekers en hebben hier dus economisch niks te zoeken. Werken gaan ze toch al niet doen: zijn ze waar ze vandaan komen ook niet gewend natuurlijk.’ (man, 66 jaar, mbo)

‘Criminaliteit neemt zienderogen toe en dit wordt grotendeels veroorzaakt door een overschot aan buitenlanders.’ (man, 50 jaar, mbo)

‘We passen ons te veel aan aan andere culturen.’ (man, 44 jaar, lbo)

‘Het te veel binnenlaten van vluchtelingen.’ (vrouw, 52 jaar, lbo)

Sommigen hadden genuanceerdere bedenkingen of kozen althans een genuanceerdere formulering:

‘Nederland mag zeker vluchtelingen opnemen, maar moet meer doen om de normen en waarden van ons land te behouden met respect voor andere culturen, maar hard optreden tegen overtreders.’ (man, 45 jaar, hbo)

Mensen die bezorgd zijn over criminaliteit en veiligheid, ten slotte, spreken daarover in vrij algemene termen. Mensen hebben het idee dat de onveiligheid in steden is toegenomen en dat vooral de ‘zware criminaliteit’ is toegenomen. Deze zorgen gaan gepaard met het gevoel dat de bestrijding ervan tekortschiet en ook dat de straffen voor criminele daden te laag zijn. In dit licht wordt de rechtspraak ‘te soft’ gevonden en uiten mensen hun zorgen over het functioneren van de rechtsstaat. Dit werd door ongeveer een vijfde aangedragen als reden waarom het met Nederland de verkeerde kant opgaat.

‘Ik vind dat we meer moeten doen tegen criminaliteit. Strengere straffen. Het respect moet terugkomen.’ (vrouw, 37 jaar, mavo)

Belangrijkste zorgen breed gedeeld, maar er zijn wel verschillen

De meest genoemde zorgen worden breed gedeeld: in bijna alle groepen worden ze vaak genoemd (zie [tabel 1.2](#)). De meeste problemen worden door hbo/wo-opgeleiden vaker genoemd, omdat zij meer problemen noemen (zie [kader 1.1](#)). Vooral onderwerpen als politiek en samenleven noemen zij veel vaker, en lager op de lijst zien we een groot verschil bij zorgen over klimaat. 27% van de hbo/wo-opgeleiden noemt dat als

Hoe gaat het met Nederland?

probleem, tegenover 8% van de mensen met een opleidingsniveau t/m vmbo. Dit opleidingsverschil zagen we eerder ook (Kluizenaar et al. 2020). Verder valt op dat 18-34-jarigen de woningmarkt vaker als probleem noemen (net als onderwijs, niet in de tabel). Vrouwen maken zich vaker dan mannen zorgen over de gezondheidszorg.

Tabel 1.2 Meest genoemde zorgen naar achtergronden, bevolking 18+, november 2021-februari 2022 (in procenten)^a

	zorg	politiek	samenleven	inkomen	wonen	klimaat	immigratie	criminaliteit
allen	37	35	30	27	25	18	18	18
man	31	37	29	29	26	20	19	17
vrouw	42	32	32	26	25	15	17	18
18-34 jaar	36	29	27	32	30	18	17	10
35-54 jaar	41	36	34	29	23	17	15	19
≥ 55 jaar	32	38	30	23	24	18	22	22
opleiding t/m vmbo	33	25	20	22	21	8	21	18
havo/vwo, mbo	36	35	29	31	24	16	16	17
hbo/wo	39	41	39	29	29	27	19	19

a Weergegeven is het aandeel dat één of meer zorgen noemt in de betreffende categorie. Omdat respondenten maximaal vijf trefwoorden mogen noemen, telt het totaal aantal genoemde problemen op tot meer dan 100%.

Bron: NIB november 2021-februari 2022

Trots op de zorg, de manier van samenleven en de goede economie

Niet alles is kommer en kwel. Er gaan ook dingen goed in Nederland en er is een groep die het de goede kant op vindt gaan met het land. De optimisten zijn wel sterk in de minderheid en sterke punten worden veel minder vaak genoemd dan problemen.

Opvallend is dat veel thema's die een bron van zorg zijn, ook terugkomen in de lijst met sterke punten (zie [tabel 1.3](#)): de zorg, de manier van samenleven, en inkomen en economie. Voor alle drie de onderwerpen geldt wel dat het aandeel mensen dat ze een sterk punt noemt lager ligt dan het aandeel dat ze een probleem noemt (niet in tabel). Mensen die de zorg een sterk punt vinden (23%) hebben het vooral over de kwaliteit van de gezondheidszorg, het aantal en de toegankelijkheid van voorzieningen, of vinden het indrukwekkend dat de zorg is blijven functioneren ondanks de hoge druk tijdens de coronacrisis. 20% noemt samenleven als sterk punt. Mensen hebben het dan vooral over de saamhorigheid: deze groep noemt dat Nederlanders 'omkijken naar elkaar' en 'bereid' zijn om een ander 'te helpen' of 'te steunen'. In de focusgroepen van mei 2022 wordt de solidariteit met Oekraïne en Oekraïense vluchtelingen genoemd als positief punt. Wie inkomen en economie noemt (20%), verwees in de winter van 2021/2022 vooral naar de relatief goede economische situatie en het hoge welvaartsniveau in Nederland. In de categorie 'verkeer' roemen mensen vooral de kwaliteit van de infrastructuur (met een nadruk op het wegennet). Bij vrijheden gaat het over de vrijheid van meningsuiting.

In de winter van 2021/2022 werden er in totaal minder sterke punten genoemd dan in de meting van zomer/najaar 2021: het aandeel dat één of meer sterke punten noemt, daalde van 71% naar 64%. Als we naar de thema's kijken, zien we vooral dat zorg, economie en politiek minder vaak genoemd worden als sterk punt.

Tabel 1.3 Nationale trots, bevolking van 18+, juli 2021-februari 2022 (top vijf)^a

LISS	NIB	
2021/4 (oktober)	juli-oktober 2021	november 2021-februari 2022
zorg	zorg	zorg (16%)
inkomen en economie	inkomen en economie	samenleven (15%)
samenleven	samenleven	inkomen en economie (13%)
vrijheden	vrijheden	verkeer (8%)
verzorgingsstaat	politiek	vrijheden (7%)
		verzorgingsstaat (7%)

^a Weergegeven is de top vijf en voor de laatste meting het aandeel dat het probleem uitmaakt van de nationale trots. Gebaseerd op de vraag ‘En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?’ Respondenten konden telkens maximaal vijf onderwerpen noemen, die vervolgens zijn ingedeeld in categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van een onderwerp is per respondent omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen).

Bron: COB-LISS 2021/4, NIB juli 2021-februari 2022

De goede kant op: kwaliteit politiek en bestuur, welvaart en postcorona-optimisme

Van de mensen die redenen aandroegen waarom het volgens hen met Nederland meer de goede dan de verkeerde kant opgaat, noemde een kwart de kwaliteit van politiek en bestuur, en eveneens een kwart de stand van welvaart en economie. Telkens gaf ongeveer 10% één van de volgende redenen voor hun positieve kijk op de zaak: goede zorg, goed land, goede klimaatmaatregelen en einde corona. Een vijfde van de positief gestemden meldde zich ook zorgen te maken. Zij noemden dan vooral ‘de politiek’ en maatschappelijke verzuivering. Blijkbaar wogen die zorgen echter niet zo zwaar, dat mensen van mening waren dat het de verkeerde kant opgaat.

Van de mensen die stelden dat het met Nederland de goede kant opgaat, vond een klein deel het duidelijk de goede kant opgaan. Ruim 40% van hen noemde de economische welvaart als reden, een derde de politiek. De welvaart en economie van ons land waren de meest genoemde reden om te denken dat het de goede kant opgaat (26%). Dat oordeel was deels gekoppeld aan een zeker postcorona-optimisme.

‘De kracht van onze economie.’ (vrouw, 64 jaar, havo)

‘Lage werkloosheid ondanks coronacrisis.’ (man, 53 jaar, vwo)

‘De economie groeit nog steeds ondanks de coronatijd.’ (man, 39 jaar, havo)

‘Staan in veel rijtjes zoals economie, infrastructuur, welvaart hoog vergeleken met andere landen.’ (vrouw, 25 jaar, mbo)

‘Nu we de corona-epidemie grotendeels achter de rug hebben, zal het met de economie en met het welzijn de goede kant opgaan.’ (vrouw, 45 jaar, wo)

Bij burgers die redenen geven waarom het met ons land de goede kant opgaat, stond de overheid er vrij goed op (23%), al was dat soms ook met een zeker voorbehoud:

‘Politiek begint te bewegen van verbergen naar vertellen en samen oplossen. [De] Tweede Kamer en media lijken te bewegen van “wie is de schuldige en wanneer gaat u aftreden” naar “hoe is het zo gekomen en wat kunnen we er samen aan doen”.’ (man, 49 jaar, wo)

Hoe gaat het met Nederland?

‘Het politieke proces blijft intrinsiek complex en moeizaam, maar er wordt wel aan allerlei kanten gewerkt om verschillende aspecten van onze samenleving te verbeteren, en dat is uiteindelijk het enige dat we kunnen doen.’ (man, 26 jaar, vwo)

‘Problemen die er spelen in Nederland worden in ieder geval opgepakt.’ (man, 66 jaar, lbo)

Kader 1.3 Evenveel de goede als verkeerde kant op: balans tussen positieve en negatieve signalen

Aan het eind van de enquête vragen we aan mensen of zij het al met al meer de goede of meer de verkeerde kant op vinden gaan met Nederland. In de hoofdstukken bespraken we al redenen waarom mensen het de verkeerde, dan wel de goede kant op vinden gaan (aansluitend bij het nationaal probleembesef en trots). Men kan echter ook kiezen voor de neutrale antwoordmogelijkheid ‘evenveel de goede als de verkeerde kant op’ (zie [kader 4.1](#) voor een toelichting hierop). We zijn benieuwd of het inderdaad een neutraal antwoord betreft, of men voor een balans tussen positieve en negatieve signalen koos, of dat men voornamelijk negatieve of positieve zaken benoemde. Een kleine helft (46%) van deze mensen ging voor de balans en noemde zowel redenen dat het de goede als redenen dat het de verkeerde kant opgaat:

‘We hebben het erg goed in Nederland. Zorg, inkomen, werk, heel veel is goed geregeld. Maar er zijn ook flink wat problemen. De zorg wordt onbetaalbaar, inkomensverschillen worden steeds groter. Alles moet steeds meer en groter worden. Dat houdt een keer op. Onverdraagzaamheid neemt toe, discriminatie neemt toe, milieuproblemen worden groter, armoede neemt toe, etc.’ (vrouw, 55 jaar, wo)

‘Goede kant: coronaperiode geeft een vreemd beeld, maar vermoedelijk komt het wel goed, dus gaat het de goede kant uit. Verkeerde kant, omdat de betutteling groot is, en de minderheden een groot podium krijgen. “Er is nog nooit een kok gevonden, die koken kan naar alle monden.” Dus dat moeten we ook eens proberen te accepteren.’ (man, 41 jaar, mavo)

‘Goed: aanpak klimaatbeleid. Slecht: immigratiebeleid. Goed: digitalisering. Slecht: nutteloze discussies over sinterklaas, negerzoenen, etc.’ (man, 28 jaar, hbo)

Nog eens 18% dacht in algemene termen dat dingen bij het oude zouden blijven. Zij constateren dat er ‘altijd dingen goed gaan, maar ook altijd dingen fout’ (man, 57 jaar, vmbo) of dat de ‘pieken en dalen’ erbij horen (man, 55 jaar, hbo). Bovenstaande groepen (samen ongeveer twee derde) kiest gezien hun toelichting terecht voor een afgewogen antwoord dat het evenveel de goede als de verkeerde kant opgaat. Maar bij ruim een kwart (27%) van de mensen die het evenveel de goede als de verkeerde kant op zagen gaan, overheerste in de genoemde redenen toch het negatieve. Dat mensen het over het algemeen gemakkelijker vinden om te schrijven wat er slecht gaat in Nederland is een herkenbaar patroon (zie ook COB 2019[4]). Ook bij de vraag om in trefwoorden aan te geven wat de grootste problemen in ons land zijn en wat er goed gaat (zie eerder in dit hoofdstuk), zien we dat er meer problemen dan sterke punten worden genoemd.

‘Wij houden vast aan oude systemen, regering komt nu pas tot inzicht vanwege klimaat en toeslagen; slecht is vasthouden aan oude fossiele brandstoffen.’ (man, 53 jaar, havo)

‘Zorgen over tweedeling in de maatschappij.’ (vrouw, 47 jaar, hbo)

Van de mensen die het neutrale antwoord kozen, had 7% daarentegen vooral positieve redenen.¹¹

‘Het gaat de laatste jaren heel erg goed met Nederland in vergelijking met andere landen. Ik verwacht dat dit zo blijft. Ik verwacht dat we nieuwe problemen goed het hoofd kunnen bieden.’ (vrouw, 52 jaar, wo)

Slot: een opeenstapeling van problemen en crises?

Als we kijken welke thema's er in de winter van 2021/2022 spelen in de Nederlandse publieke opinie, dan zijn dat er een hoop: er zijn zorgen over het functioneren van de politiek, over de manier van samenleven, over toenemende inkomensverschillen en stijgende prijzen, over de wooncrisis en over corona. We bespraken hierboven voor de afzonderlijke thema's hoe mensen die ervaren. Als we mensen echter uitgebreider de gelegenheid geven te vertellen over hun zorgen, dan zien we dat deze zorgen voor mensen vaak in elkaars verlengde liggen, en – zeker bij mensen die het duidelijk de verkeerde kant op vinden gaan – boosheid of machteloosheid oproepen. Hieronder een heel kleine greep uit de wat langere citaten die dit illustreren:

'Groeïende ongelijkheid qua kansen, bescherming en inkomen, groeïende armoede en dakloosheid, geen klimaatactie, ziekmakende vee-industrie, luchtkwaliteit, slechte bestuurscultuur, slechte rechtsbescherming burger tegen doorgeslagen overheid (toeslagenaffaire, jeugdzorg), invloed lobby op politiek, toestand natuur, economie is belangrijker dan geluk en welbevinden, overheid die uitgaat van slechte in de mens i.p.v. goede, belangen rijken (bescherming en groei van hun inkomen) wegen zwaarder dan van anderen en komen weg met zaken waar gemiddelde burgers niet mee weg komen.' (vrouw, 30 jaar, wo)

'De normen en waarden zijn ver te zoeken. Respect voor de Nederlandse cultuur is verdwenen, denk aan sinterklaasfeest, kerstfeest, boeken, taalgebruik, de groene weilanden met grazende koeien, de natuur, alles wordt volgebouwd, er is geen plekje meer in Nederland te vinden waar je eens een keertje geen andere mensen tegenkomt. Ik erger me kapot aan het kleine clubje mensen die overal wel iets 'discriminerends' aan vinden. De rechtstaat is volledig van het padje af. Criminelen worden na een ernstig delict op 240 uur dienstverlening gezet, de slachtoffers hebben levenslang. Het achteloos weggooien van afval op straten, parken of in de natuur. De grote bek die je krijgt als je ergens iets van zegt, daarom houd ik mijn mond maar, omdat je in elkaar geslagen kunt worden om een opmerking. De onwijs hoge belastingen op werkelijk alles!!!! (benzine, boodschappen, energie, successierechten, renteaftrek woningen, etc.) De AOW die zomaar ineens niet meer geïndexeerd wordt? Zonder pensioen moet je blijven werken tot aan je dood... Goed bezig Nederland... Kinderen die niet aan een huis kunnen komen, niet voor huurhuizen en niet voor koopwoningen. Studiekosten die torenhoog zijn door het leenstelsel, wat moeten studenten straks met 50.000 euro studieschuld? Zo oneerlijk dat dit ook zomaar ineens is besloten door de regering, terwijl er hiervoor een kwijtschelding was van de kosten bij het behalen van je diploma. Het als een mak schaap meehobbelen met Timmermans en de zijnen, belachelijke dure voorzieningen, zoals windmolens, houtstookcentrales, NL van het gas af, Duitsland aan het gas. Bruinkoolcentrales in Polen... NL straks het braafste jongetje van de klas, helemaal groen, van het gas af, wat een leven in die heerlijke schone lucht, die met alle windrichtingen meewaait.' (vrouw, 60 jaar, mbo)

'Aardgaswinningaffaire, mensen zitten nog steeds te wachten op hun geld net als de toeslagenaffaire. De volgende staat alweer voor de deur door toedoen van mismanagement en coronamaatregelen. De huizenmarkt die volledig op slot zit, tenzij je zo idioot bent om te veel geld te betalen. Geen technische scholen meer LTS/Ibo. De enorme tekorten aan technisch vakmanschap omdat iedereen nog steeds vindt dat dit laaggeschoolde mensen zijn en dus minder salaris bieden. Zorgpremie die de pan uit rijst door te veel overheidsregeltjes. Betaaldruk vindt buiten elke proporties. Meer dan 70% van mijn inkomen ben ik kwijt aan belastingen, verzekering, energie en ga zo maar door. Het gaat echt niet de goede kant op.' (man, 42 jaar, mbo)

Die opeenstapeling van zorgen zien we tegenwoordig niet alleen in antwoorden van mensen in open vragen. Ook in de media en in het politieke debat leeft het beeld dat Nederland wordt geteisterd door crises: de coronacrisis, de energie-, woon- en stikstofcrises, en ook de vastgelopen asielopvang is inmiddels

Hoe gaat het met Nederland?

aangemerkt als nationale crisis. De stikstofcrisis wordt daarnaast vergezeld door aanhoudende protest-acties van verschillende groepen Nederlandse boeren tegen de stikstofplannen van het kabinet.

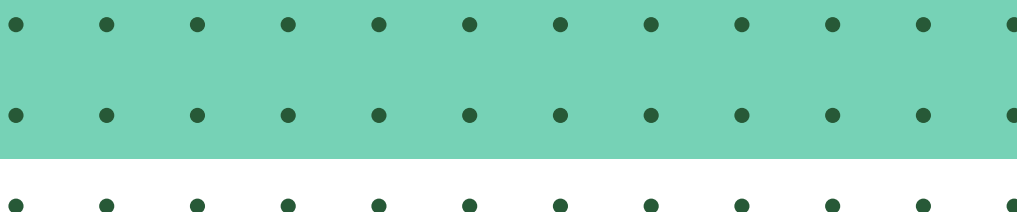
Arjen Boin (hoogleraar Publieke Instituten en Openbaar Bestuur) noemt het ‘creeping crises’ (Boin et al. 2021): problemen die er al lang zijn, maar inmiddels een ‘kritische grens’ hebben bereikt.¹² Momenteel lijken meerdere van dit soort problemen tegelijkertijd die grens te hebben bereikt. Deze opkomende crises staan inmiddels ook niet op zichzelf, maar grijpen steeds meer op elkaar in (zo bepaalt de stikstofcrisis dat er minder gebouwd kan worden, wat de wooncrisis en crisis in de asielopvang weer beïnvloedt). Het komt hierdoor steeds meer naar de voorgrond dat er geen afdoende oplossingen zijn (en worden) geboden en problemen te lang zijn blijven liggen. Tel daar nog een aantal langsepende problemen (de kindertoeslagen-affaire en de gevolgen van de gaswinning in Groningen) en de oorlog in Oekraïne en de gevolgen daarvan bij op, en het beeld van een cumulatie van crises is compleet.

In het beeld van een cumulatie van crises herkennen we het narratief van maatschappelijk onbehagen, dat al sinds we er in het COB vanaf 2008 onderzoek naar doen, wordt gekenmerkt door een aanwenschaaling van zorgen (vgl. Van Houwelingen 2011; Dekker et al. 2013; COB 2019[4]). Veel van de genoemde crises zijn complexe problemen die het gevoel van collectieve machteloosheid – samen met onbeheersbaarheid van problemen de kern van onbehagen – alleen maar versterken. Men ervaart dat het niet de goede kant opgaat, maar ook nog eens dat we als burgers geen grip op deze ontwikkelingen kunnen krijgen en dat de nationale politiek niet langer bij machte is om iets aan deze problemen te doen (Steenvoorden 2016). Caspar van den Berg en Annemarie Kok (2021) constateren dat de politiek de afgelopen twintig jaar alleen maar oog heeft voor en stuurt op het voorkomen en terugbrengen van de gevoelens van maatschappelijk onbehagen en daarbij de inhoudelijke beleidsdossiers waar deze zorgen uit voortkomen niet genoeg aandacht heeft gegeven. Die route heeft volgens Van den Berg en Kok (2021: 76) de afgelopen tijd ‘een neerwaartse onbehagen-spiraal in gang gezet’: het nalaten om problemen op te lossen zorgt op termijn alleen voor meer onvrede.

De oplossingsrichting om uit deze neerwaartse spiraal te komen ligt in de kern van de definitie van het maatschappelijk onbehagen. Centraal is het afnemende gevoel dat we als samenleving grote problemen kunnen oplossen en het ontbreken van een langetermijnperspectief vanuit de politiek. Door duidelijker aan te geven waar men op lange termijn naartoe wil, met een visie die de problemen in samenhang kan bekijken, kan de negatieve spiraal mogelijk worden doorbroken. Een complicerende factor hierbij is wel dat sommige maatschappelijke onderwerpen voor burgers vanuit tegengestelde interpretaties een reden voor onbehagen zijn (zoals we bij klimaat zagen) en men vaak een reeks aan zorgen benoemt. De discussie rondom het stikstofbeleid is een voorbeeld van tegengestelde belangen: het overleg met diverse betrokken partijen lijkt op het moment van schrijven in een impasse te zijn beland. Het is inherent aan tegengestelde belangen dat er partijen en burgers teleurgesteld zullen worden, omdat hun belangen niet altijd behartigd worden. Het responsief zijn en daadkrachtig optreden komen daar als cruciale kerncompetenties naar voren. Het gaat hier niet alleen om luisteren naar zorgen, wensen en belangen van mensen, maar ook om een duidelijke visie te ontwikkelen en deze besluiten ook helder te verantwoorden en daarachter te (blijven) staan. In [hoofdstuk 2](#) gaan we verder in op deze responsiviteit en het vertrouwen in de politiek.

02

Vertrouwen in democratie en politiek

Kernpunten

Het [vertrouwen in de politiek blijft laag](#), ook na de installatie van het nieuwe kabinet-Rutte IV. De [verschillen in het vertrouwen](#) in de regering zijn groot: van de aanhangers van de coalitiepartijen heeft ongeveer 80% voldoende vertrouwen, van de aanhangers van PVV/FvD/JA21/BBB is dat minder dan 20%.

Ook mensen met vertrouwen zijn [kritisch over de regering en de politiek](#). Het lage vertrouwen in de winter van 2021/2022 heeft voor veel mensen te maken met de lange formatie die uiteindelijk leidde tot een coalitie met dezelfde partijen, en vaak ook dezelfde ministers, ondanks alle gemaakte fouten. Men heeft het idee dat de politiek niet bij machte is maatschappelijke problemen op te lossen. De afhandeling van de toeslagenaffaire en de gaswinning in Groningen waren daarvan de meest genoemde voorbeelden.

Een meerderheid van de Nederlanders is tevreden met de [manier waarop de democratie functioneert](#).

Vrije verkiezingen en de vrijheid van meningsuiting zijn redenen om tevreden te zijn. Toch zien de meeste mensen ruimte voor verbetering. Vooral bij de politiek: die zou beter moeten luisteren, leren van fouten en eerlijker moeten zijn. Een veelgehoorde klacht over het functioneren van het systeem is dat er te veel partijen zijn.

Veel Nederlanders zijn heel kritisch op de politiek. Dat is vanuit een democratisch perspectief niet direct een probleem. Problematischer wordt het als mensen definitief afhaken, bijvoorbeeld omdat hun wantrouwen structureel is of omdat zij er niet meer in geloven dat de politiek bij machte is om problemen op te lossen. De grootste groep Nederlanders lijkt nog aangehaakt: ze geven de regering een kleine (on)voldoende, volgen de politiek op enige afstand, maar zijn niet tevreden met wat ze zien. De politiek staat het komend jaar voor een moeilijke opgave: ze moet responsiviteit, rechtvaardigheid en resultaat laten zien in een tijd met grote uitdagingen.

Inleiding

Uiteenlopende peilingen en onderzoeken laten het zien: het vertrouwen in de landelijke politiek is laag.¹³ In de media is het lage vertrouwen een veelbesproken onderwerp met als onderliggende vraag: is er sprake van een vertrouwenscrisis of van een vertrouwensbreuk?¹⁴ Het is de vraag of het mogelijk of überhaupt zinnig is om hierop op basis van wetenschappelijk onderzoek een definitief antwoord te geven (vgl. Van der Meer 2017). Er zijn immers uiteenlopende criteria om iets een vertrouwenscrisis te noemen. Het is waarschijnlijk relevanter om inzicht te bieden in de aard van het lage vertrouwen en de mogelijke gevolgen ervan, bijvoorbeeld door te kijken naar de ontwikkelingen in en achtergronden van het vertrouwen in de politiek, en het te plaatsen in een breder perspectief van houdingen tegenover de politiek, vertegenwoordiging en democratie. Hoeveel vertrouwen hebben mensen in de regering, voelen ze zich vertegenwoordigd, hoe vinden ze dat de democratie functioneert en vooral: waarom zijn ze hier (on)tevreden over? Die vragen proberen we in dit hoofdstuk te beantwoorden, om in het slot aan te kunnen geven hoe we het lage vertrouwen in het najaar van 2021 en de winter 2021/2022 zouden kunnen beoordelen.

Het belang van politiek vertrouwen

We staan eerst stil bij de vraag waarom vertrouwen in de media, in de politiek¹⁵ en in de wetenschap¹⁶ zo'n veelbesproken onderwerp is. Van der Meer en Zmerli (2017: 1) noemen politiek vertrouwen 'de lijm die het systeem bij elkaar houdt en de smeerolie van de beleidsvorming'. Een zekere mate van vertrouwen, zo is het idee, zorgt voor stabiliteit en legitimiteit van het democratische systeem, zeker in tijden van crisis waarin moeilijke beslissingen moeten worden genomen. Sceptis over de politiek zou in een democratie ook van belang zijn: dat is nodig om politici ter verantwoording te roepen over hun optreden en zou politieke participatie van burgers stimuleren (zie ook Jennings et al. 2021). Wantrouwen en cynisme zijn vanuit een democratisch oogpunt minder wenselijk: het kan ertoe leiden dat mensen afhaken, zich actief tegen de overheid gaan verzetten (vgl. Van de Walle en Six 2014) of zorgen voor de opkomst van antisysteempartijen. Onderzoek suggereert dat mensen met weinig politiek vertrouwen eerder geneigd zullen zijn zich niet aan wetten te houden (Marien en Hooghe 2011). Wantrouwen is daarmee, als het wijdverspreid raakt, een gevaar voor de representatieve democratie en de rechtsstaat (Van der Meer en Zmerli 2017).

De centrale vraag is dus niet alleen of er veel of weinig vertrouwen is, maar ook wat de aard is van het gebrek aan vertrouwen. Hebben we te maken met kritische burgers? Of hebben we te maken met wantrouwende burgers die afgehaakt zijn of de overheid actief wantrouwend bejegenen? Als het niveau van vertrouwen verandert, is dat dan in reactie op het handelen van politici (evaluatief) of staat het er los van? En waar heeft de politieke onvrede betrekking op: gaat het primair om de zittende regering, treft het 'de politiek' in brede zin of gaat het zelfs over de representatieve democratie als zodanig? Daar proberen we meer zicht op te krijgen door hieronder te kijken naar de cijfers en achtergronden van vertrouwen in de politiek, vertegenwoordiging en steun voor de democratie.

Politiek vertrouwen: de cijfers

Hoe staat het met het vertrouwen in de politiek? In het COB meten we vertrouwen door mensen te vragen een rapportcijfer te geven voor hun vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering. Daarnaast kijken we naar tevredenheid met de politiek in Den Haag en leggen we mensen stellingen voor over de mate waarin ze de politiek en politici responsief vinden, dat wil zeggen of ze vinden dat de politiek naar mensen (zoals zij) luistert.

Het vertrouwen in de politiek blijft laag, ook na het aantreden van het nieuwe kabinet

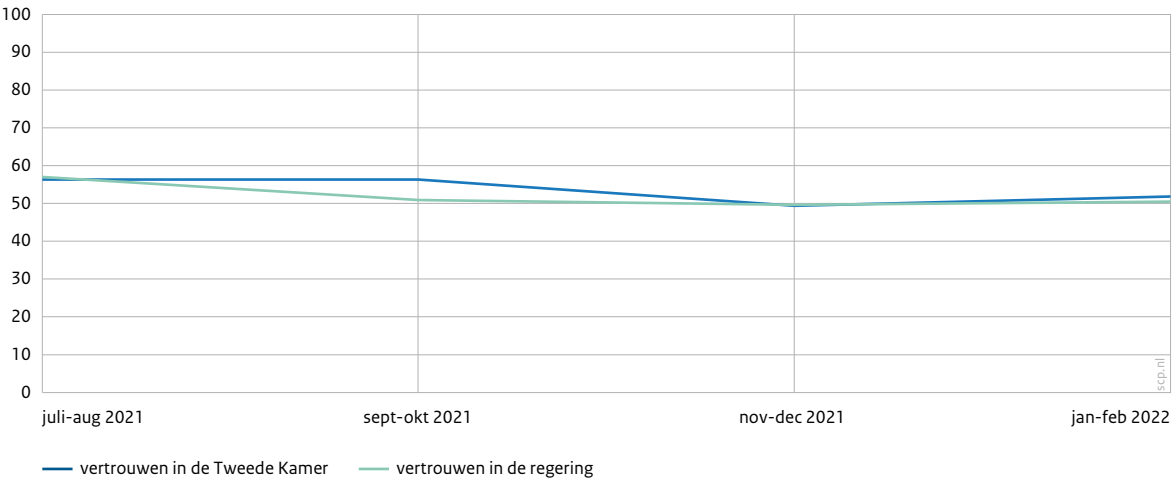
Het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering was laag (zie [figuur 4.3](#)) en dat blijft zo (zie [figuur 2.1](#)). In het nabije verleden steeg het vertrouwen vaak rond de verkiezingen of bij de vorming van een nieuw kabinet (vgl. COB 2017|2: 14), maar dat is na de verkiezingen en kabinetsformatie van 2021 niet het geval. Na de Tweede Kamerverkiezingen steeg het vertrouwen niet, vermoedelijk mede door de moeizame start van de formatie en het debat op 1 april toen een meerderheid van de Tweede Kamer een motie van afkeuring tegen demissionair premier Rutte steunde (COB 2021|2: 20-24). Ook na de presentatie van het coalitie-

akkoord op 15 december 2021 en de presentatie van het nieuwe kabinet op 10 januari 2022 nam het vertrouwen niet of nauwelijks toe.¹⁷ De tevredenheid met de politiek in Den Haag bleef ook laag (zie [figuur 4.4](#)) en opvattingen over het vermogen van politici om te luisteren bleven stabiel (zie [tabel 4.3](#)). De meeste mensen geven de Tweede Kamer en de regering hetzelfde rapportcijfer.¹⁸

In COB 2021|4 (p. 23) zagen we dat ook in veel andere Europese landen het vertrouwen in de regering en Tweede Kamer is gedaald na een stijging aan het begin van de coronacrisis. De vertrouwensdaling in 2021 is in Nederland echter scherper dan in andere EU-landen, maar ondanks dat blijft het vertrouwen in de regering ruim boven het Europees gemiddelde.

Het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering is dus vanaf het najaar van 2021 laag en stijgt niet. Vanwege een trendbreuk in de COB-dataverzameling moeten we voorzichtig zijn met vergelijkingen met eerder. Eerdere gegevens die wel een vergelijking door de tijd toelaten, maken duidelijk dat het vertrouwen in het najaar weliswaar onder het gemiddelde lag, maar ook op eerdere momenten op een vergelijkbaar niveau lag (zie [figuur 4.3](#)). Ook medio 2013 en in 2016 was het vertrouwen in de politiek laag. Dat had toen te maken met moeizame bezuinigingen in – wat later bleek – het staartje van de economische crisis van 2008-2013 (zie COB 2013|2) en met de Europese vluchtelingencrisis (zie COB 2016|2). De cijfers sinds 2008 laten zien dat het politiek vertrouwen beweeglijk is en na die dieptepunten veerde het weer terug. In 2014 hing dat bijvoorbeeld samen met de verbeterde economische situatie, die ook breder leidde tot een wat positievere stemming. Aan de vooravond van de coronacrisis gold iets vergelijkbaars; mede dankzij de goede economische situatie was de stemming over de politiek relatief positief (COB 2020|1). Op basis van de ontwikkelingen in de afgelopen twaalf jaar en op basis van de literatuur zouden we dus verwachten dat het vertrouwen beweeglijk is en weer terugveert. Ook Van der Meer en Zmerli (2017: 2) stellen in hun overzichtswerk over politiek vertrouwen dat onderzoek heeft laten zien ‘dat scherpe dalingen in politiek vertrouwen zich snel kunnen herstellen’. Toch is het maar de vraag of dat ook nu op korte termijn zal gebeuren. Op een positiever oordeel over de economie – die eerder zorgde voor vertrouwensherstel – hoeven we in ieder geval in de komende periode niet te rekenen, zo zagen we in hoofdstuk 1. En de verkiezingen en vorming van een nieuw kabinet – normaal ook goed voor vertrouwensstijgingen – hadden ook geen positief effect, zagen we hierboven.

Figuur 2.1   Aandeel dat een voldoende geeft voor vertrouwen in de Tweede Kamer en regering, bevolking van 18+, juli 2021-februari 2022 (in procenten)^a

a Weergegeven is het aandeel dat een score 6 tot 10 geeft op de vraag naar vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering. Andere antwoordopties waren de score 0-5 en ‘geen antwoord’. Die laatste mogelijkheid is in de berekening buiten beschouwing gelaten.

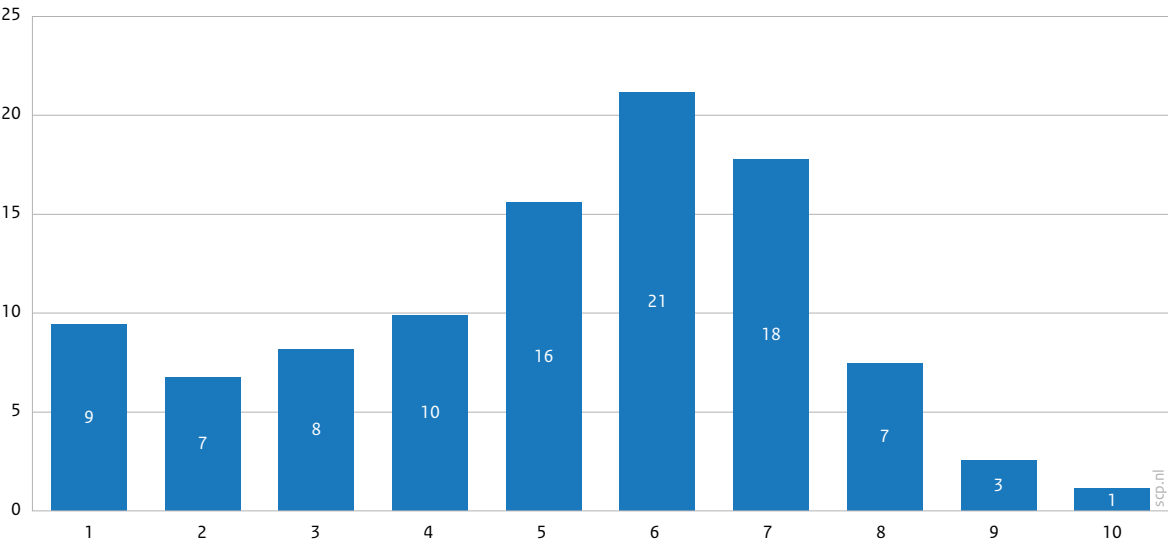
Bron: NIB juli 2021-februari 2022

Grootste groep geeft nipte (on)voldoende

Om beter te kunnen begrijpen wat het precies betekent als we zeggen dat 50% voldoende vertrouwen in de regering heeft en 51% voldoende vertrouwen in de Tweede Kamer – en dus respectievelijk 50% en 49% onvoldoende vertrouwen heeft in deze instituties – kijken we in [figuur 2.2](#) naar de rapportcijfers die mensen geven voor hun vertrouwen in de regering.

Dan blijkt dat het aandeel dat we in [figuur 2.1](#) weergeven als ‘voldoende vertrouwen’ vooral bestaat uit mensen die zessen of zevens geven. Het aandeel dat een dikke voldoende geeft, is met 11% beperkt. In de hele looptijd van het COB zien we dat er vooral zessen en zevens worden gegeven. We zullen verderop zien dat ook deze groep kritisch is op de manier waarop de regering en de politiek functioneren. Bij de onvoldoendes zien we meer spreiding – er worden twee keer zo vaak dikke onvoldoendes gegeven als dikke voldoende – maar de groep die een 4 of 5 geeft, is ook hier aanzienlijk. Dat duidt erop dat bij degenen die geen vertrouwen hebben, ook niet altijd sprake is van diep wantrouwen, als we afgaan op hun rapportcijfer.

Figuur 2.2 Rapportcijfers voor vertrouwen in de regering, bevolking van 18+, november 2021-februari 2022 (in procenten)

Bron: NIB november 2021-februari 2022

Politisering van vertrouwen

In [tabel 2.1](#) zien we wie er meer of juist minder vertrouwen hebben en hoe verschillende groepen oordelen over de mate waarin politici luisteren. Mannen en vrouwen verschillen nauwelijks in hun vertrouwen in de politiek en ook de verschillen tussen leeftijdsgroepen zijn beperkt. De verschillen naar opleidingsniveau zijn aanzienlijk: het vertrouwen onder hbo- en vooral wo-opgeleiden ligt veel hoger (resp. 60% en 68% heeft voldoende vertrouwen) dan onder mensen met een opleiding t/m vmbo of mbo (resp. 45% en 43%). Hoe iemands opleidingsniveau doorwerkt in politiek vertrouwen is niet toe te wijzen aan één factor. Het kan te maken hebben met verschillen in materiële zekerheid, in politieke kennis en cognitieve vaardigheden, maar ook het ouderlijk milieu kan van invloed zijn (een hoger opleidingsniveau van ouders kan bijdragen aan vroege politieke socialisatie). Verklaringen voor het verschil naar opleidingsniveau in politiek vertrouwen worden ook gezocht in de ervaren culturele afstand die mensen met een lager opleidingsniveau hebben tot politici (zie kader 1.2 in COB 2021² (p. 30-31) voor een toelichting op deze opleidingsverschillen en verwijzingen naar onderliggende studies).

Tabel 2.1 Gemiddeld politiek vertrouwen en ervaren responsiviteit, bevolking van 18+, juli 2021-februari 2022 (in procenten en gemiddelden)^a

	gemiddeld vertrouwen in regering en Tweede Kamer ^b (% voldoende)		ervaren responsiviteit ^c (gemiddelde score, van 1 tot 5)	
	juli-oktober 2021	november 2021- februari 2022	juli-oktober 2021	november 2021- februari 2022
allen	57	53	2,8	2,8
man	58	52	2,8	2,8
vrouw	55	54	2,8	2,8
18-34 jaar	56	50	2,9	2,9
35-54 jaar	61	58	2,9	2,9
≥ 55 jaar	54	51	2,7	2,6
opleiding t/m vmbo	50	45	2,5	2,4
havo/vwo	48	60	2,8	2,8
mbo	52	43	2,6	2,7
hbo	63	60	3	3,1
wo	71	68	3,2	3,2
stemintentie VVD/D66/CDA/CU	83	81	3,3	3,3
PvdA/GL	65	69	3,1	3,1
PvdD/SP	42	34	2,6	2,6
PVV/FvD/JA21/BBB	21	16	2,1	2

a Vetgedrukte cijfers geven aan dat de betreffende groep significant afwijkt van de andere groep(en) bij $p < 0,01$.

b Weergegeven is het aandeel dat gemiddeld een 5,5 of hoger geeft voor vertrouwen in de Tweede Kamer en regering (respondenten die op een van beide vertrouwensvragen geen antwoord gaven, ongeveer 2%, zijn niet meegenomen in deze tabel).

c Ervaren responsiviteit is de gemiddelde score op drie stellingen over responsiviteit (Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet; De overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik; Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken, zie [tabel 4.3](#)). We presenteren het gemiddelde van 1 (helemaal eens) tot 5 (helemaal oneens). Een hogere waarde betekent vaker oneens met de stellingen en dus een hogere mate van ervaren responsiviteit (1 = lage mate van responsiviteit; 5 = hoge mate van responsiviteit). Respondenten die op twee of meer stellingen geen antwoord gaven, ruim 1%, zijn niet meegenomen in deze tabel.

Bron: NIB juli 2021-februari 2022

De verschillen naar partijvoorkeur zijn groot. Vanwege de soms kleine aantallen respondenten bij sommige partijen, onderscheiden we in [tabel 2.1](#) vier groepen:¹⁹ aanhangers van de oude en nieuwe coalitiepartijen (VVD, D66, CDA en ChristenUnie), aanhangers van PvdA/GroenLinks, aanhangers van SP/PvdD en aanhangers van PVV/FvD/JA21/BBB. Van de aanhangers van de coalitiepartijen heeft de overgrote meerderheid voldoende vertrouwen in de politiek (81%). Onder aanhangers van PvdA/GroenLinks ligt dat vertrouwen veel lager, maar ook onder deze kiezersgroepen heeft een meerderheid voldoende vertrouwen (69%). Onder aanhangers van SP/PvdD en aanhangers van PVV/FvD/JA21/BBB heeft slechts een kleine minderheid voldoende vertrouwen in de politiek (resp. 34% en 16%). Tussen zomer/najaar 2021 en de winter van 2021/2022 zijn er geen significante veranderingen in het vertrouwen. De vorming van een nieuw kabinet zorgt bij geen enkele kiezersgroep voor een significante stijging van het vertrouwen.

Bij de stellingen over responsiviteit zien we vergelijkbare patronen als bij het vertrouwen in de politiek. Bij de oudste leeftijdsgroep is de ervaren responsiviteit het laagst, ze hebben vaker het idee dat de politiek onvoldoende voor ze doet. De verschillen naar opleidingsniveau zijn groot. Hbo- en wo-opgeleiden vinden het vaakst dat de politiek responsief is, mensen met een opleidingsniveau tot en met vmbo of mbo vinden

juist veel vaker dat ze geen invloed hebben op de regering of dat politici niet geven om wat zij denken. Dat laatste geldt ook veel vaker voor aanhangers van de rechtse oppositie.

Van der Meer (2017: 13; 2022) laat met gegevens van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) zien dat partijvoorkeur steeds sterker samenhangt met politiek vertrouwen. In de periode 2006-2017 was het vooral de PVV die kiezers met weinig vertrouwen aan zich bond. Vanaf 2021 zien we dat naast de PVV, ook JA21, FvD en BBB kiezers met weinig vertrouwen aantrekken (zie [tabel 2.1](#)). Kiezers met veel vertrouwen stemmen op partijen als VVD en D66.

Achtergronden van (weinig) politiek vertrouwen

Om het niveau en de ontwikkelingen in het vertrouwen te kunnen duiden, is het van belang om te weten hoe mensen tot hun vertrouwensoordeel komen: welke criteria hanteren ze en wat beoordelen ze? Om dat te achterhalen vroegen we respondenten in hun eigen woorden toe te lichten waarom ze de regering een bepaald rapportcijfer geven.

Ongeacht het rapportcijfer veel kritiek op de regering

Wat opvalt, is dat mensen over de hele linie, dus ongeacht het gegeven rapportcijfer, zich voornamelijk negatief uitlaten over de politiek of de regering. Ze benoemen vooral wat ze slecht vinden gaan en waar ze zich zorgen over maken. De argumenten die mensen gebruiken om toe te lichten waarom ze een 4, 5, 6 of 7 geven, ontlopen elkaar niet veel. Wel is er soms een verschil in toon: de toon van mensen die een 4 of lager geven, is in de regel ronduit afwijzend en scherper. Mensen die een 6 of 7 geven, zijn minder stellig: dingen gaan ‘niet altijd’ goed in plaats van ‘nooit’, of zijn ‘vaak’ onduidelijk of ‘in het algemeen’ goed in plaats van ‘altijd’ of ‘nooit’.

‘Degene die nu minister-president is vertelt niet de waarheid en zou ook niet meer mogen regeren met zijn partij. Ook gezien het feit van de toeslagenaffaire en zijn leugentjes om bestwil, zoals hij dat noemt.’ (vrouw, 66 jaar, mbo, cijfer 4)

‘Een jaar wachten op een nieuwe regering, zoveel partijen om uit te kiezen, eenmanspartijen, vind ik dat je de regering niet echt kunt vertrouwen, als ze niet eens kunnen kiezen met wie ze willen regeren.’ (vrouw, 67 jaar, vmbo, cijfer 5)

‘In de basis is het goed geregeld in Nederland, de wijze waarop de toeslagenaffaire en gaswinning in Groningen is aangepakt geeft momenteel minder vertrouwen.’ (vrouw, 51 jaar, hbo, cijfer 7)

‘Over het algemeen kan ik mij vinden in de besluiten van de overheid, maar soms totaal niet waardoor ik er minder vertrouwen in heb.’ (vrouw, 21 jaar, hbo, cijfer 7)

‘Ik geef sowieso nooit een 10, omdat er altijd ruimte is voor verbetering. Zo ook met deze regering die het afgelopen jaar toch wel een aantal blunders heeft gemaakt. Toch een 7, omdat onze regering het – vergeleken met andere landen – niet slecht doet, redelijk betrouwbaar is en de democratie nog steeds hoog in het vaandel houdt.’ (vrouw, 62 jaar, hbo, cijfer 7)

Mensen die de regering een voldoende geven, voeren in de regel verzachtende omstandigheden aan die de regering de wind uit de zeilen nemen. Ze wijzen op de moeilijke coronaperiode en zorgelijke economische ontwikkelingen, of trekken een vergelijking met landen die er minder rooskleurig voor staan. In dit opzicht lijkt het vertrouwenscijfer voor een deel van de mensen een reflectie te zijn van hun ‘basistevredenheid’, hetzij met de Nederlandse samenleving als geheel, hetzij met het gevoel dat de politici in Den Haag hun best doen en sowieso meer verstand hebben van besturen dan de gemiddelde medeburger.

‘Het is makkelijk regeren in makkelijke tijden, maar de laatste jaren is het verschrikkelijk moeilijk gezien de economie, corona, etc. Je doet het nooit goed en achteraf hebben veel mensen commentaar. Iets van de beste stuurlied en aan wal staan;-).’ (man, 57 jaar, hbo, cijfer 7)

‘In verhouding tot andere landen moeten we hier niet klagen.’ (man, 31 jaar, mbo, cijfer 9)

‘Ze doen goed werk in een hele lastige tijd en moeten moeilijke keuzes maken.’ (vrouw, 43 jaar, mbo, cijfer 10)

En natuurlijk is een deel van de mensen in afwachting van wat komen gaat, zeker in een periode waarin het nieuwe kabinet nog niet zo lang zit. Zij geven de regering een voldoende vanuit een ‘voordeel van de twijfel’-gevoel, maar daarbij vergeten ook zij niet om de regering enkele punten van zorg en kritiek mee te geven:

‘Meeste mensen doen altijd hun best voor een ander, ook regeringslui. We hebben net een nieuwe regering, deze geef ik de kans en het vertrouwen, het is aan hen hoe ze ermee omgaan.’ (man, 30 jaar, wo, cijfer 7)

‘Met name toch wat steken laten vallen in het verleden, denk aan toeslagenaffaire. Ben benieuwd of en hoe de nieuwe bestuurscultuur gaat uitpakken.’ (man, 47 jaar, wo, cijfer 6)

De groep die het nieuwe kabinet het voordeel van de twijfel geeft, is in de minderheid, zoals we hieronder zullen zien, want over het algemeen betwijfelen mensen of de politici in het kabinet-Rutte IV bekwaam zijn en vanuit goede intenties handelen.

Na de algemene teneur van de opmerkingen bij het vertrouwenscijfer te hebben besproken, is het van belang om te bespreken waar mensen zich vooral op richten als zij de regering beoordelen. We zien twee dominante patronen terug in de open antwoorden op vragen over het vertrouwen in de regering. Beide patronen zijn negatieve beoordelingen van de regering, waarbij het eerste patroon zich op het politieke bedrijf richt en het tweede patroon dat politieke bedrijf combineert met structurele maatschappelijke misstanden.

Rutte IV: wéér hetzelfde kabinet

Het eerste patroon in de open antwoorden gaat over de samenstelling van het kabinet. Mensen stellen dat de formatie erg lang heeft geduurd, waarbij de uitkomst ‘slechts’ was dat Rutte IV bestaat uit dezelfde politieke partijen met vrijwel dezelfde mensen op ministersposten als tijdens Rutte III:

‘Rutte is nu weer minister-president, het zou waarschijnlijk goed zijn om weer eens nieuwe gezichten te zien? Zijn die dan wel aanwezig? De AOW aan te pakken, waarom??’ (vrouw, 79 jaar, vmbo, cijfer 5)

‘Liegen en mogen toch aanblijven.’ (vrouw, 64 jaar, hbo, cijfer 3)

‘Het is een kliek van steeds dezelfde mensen. En deze mensen zitten dan ook nog vaak op posten waar ze totaal geen verstand van hebben. Zet een oud generaal op defensie bijvoorbeeld. En heeft Kaag verstand van financiën?’ (man, 59 jaar, vmbo, cijfer 6)

Uit deze citaten spreekt niet alleen frustratie over de immoraliteit van ‘liegen’ en ‘bedriegen’, maar ook verbazing dat mensen die toch waren opgestapt wederom present zijn op andere ministersposten. Dat gegeven steekt. Mensen vragen zich af of het land wel het beste af is met dit kabinet. Ze betwijfelen of ministers wel voldoende inzicht hebben in de hun toegekende beleidsterreinen en dossiers. Ten opzichte

van eerdere edities van het COB valt op dat in deze peiling die twijfel over expertise, inzicht en vakbekwaamheid veel nadrukkelijker aanwezig is:

‘Omdat er ministers op posten zitten waar zij weinig kennis van hebben.’ (vrouw, 68 jaar, vmbo, cijfer 6)

‘Ik vind dat je deskundigen in de regering moet hebben. Zoals Ernst Kuipers nu de gezondheidszorg doet vind ik een heel goede zaak. Ik zou Klaas Knot gelijk op financiën zetten. Maar op sommige departementen zitten ministers die hier helemaal geen kennis van hebben. Ik zet toch ook niet een timmerman op een functie van bankdirecteur.’ (vrouw, 19 jaar, havo/vwo, cijfer 5)

Het aanblijven van politici wordt niet alleen in termen van hun (on)bekwaamheid gezien, maar juist ook als tekenen van immoraliteit. Voor velen maakt de ministeriële carrousel duidelijk dat politici slechts met zichzelf bezig zijn en met het behoud van hun eigen (machts)positie in plaats van met de noden van de bevolking.

‘Politici moeten aan de volgende generatie denken en niet aan de volgende verkiezingen. Zijn bovendien te veel met zichzelf en hun eigen toekomst bezig.’ (man, 75 jaar, hbo, cijfer 1)

‘Er wordt in de regering te veel gelogen, te veel aan zichzelf en beeldvorming gedacht. Men is niet open, transparant en eerlijk genoeg.’ (man, 48 jaar, hbo, cijfer 2)

‘Ze vertegenwoordigen vooral zichzelf en niet het volk.’ (vrouw, 47 jaar, hbo, cijfer 3)

‘Ik vind het ongelooflijk dat een regering die moest aftreden doordat zij burgers op grote schaal gewantrouwd en kapot gemaakt hebben (toeslagenaffaire), in dezelfde samenstelling doorgaat. Bizar, verdrietig en geen reden tot vertrouwen.’ (vrouw, 35 jaar, havo/vwo, cijfer 1)

De opmerking van de vrouw hierboven is illustratief voor de manier van redeneren die we in deze meting veelvuldig tegenkomen: mensen koppelen hun frustratie over het ‘aanblijven’ van dezelfde mensen als minister aan probleem dossiers die niet worden opgelost. In de focusgroepen hoorden we dezelfde teneur, waarbij verschillende mensen stelden dat als zij zulke fouten zouden maken in hún werk, zij waarschijnlijk ontslagen zouden worden. Het kunnen aanblijven na de debacles en leugens schetst dus een beeld van politici die volgens hele andere standaarden, normen en regels leven en werken dan de burgers zelf. Het aanblijven van dezelfde politici en de continuïteit tussen Rutte III en IV, gecombineerd met de probleem dossiers van de kindertoeslagenaffaire en de gaswinning in Groningen lijken daarmee symbool te staan voor alles wat er mis is met de politiek. Kritiek op de regering is er vooral bij aanhangers van de oppositiepartijen, ongeacht hun politieke oriëntatie. Aanhangers van de coalitiepartijen zijn over het algemeen positiever, maar ook zij hebben kritiek.

De vos en zijn streken: structurele problemen

Kritiek en commentaar op de politiek zijn er altijd, dat zien we vanaf 2008 in het COB steeds opnieuw. Zowel in periodes met wat meer vertrouwen als in periodes met wat minder vertrouwen geven mensen nipte voldoende en zijn ze kritisch op de politiek. Toch lijkt er in het najaar van 2021 en de winter van 2021/2022 iets veranderd, namelijk dat mensen zorgen en frustraties combineren tot een eenduidig, uiterst negatief verhaal. Dit levert het tweede dominante patroon op waarin de hierboven geconstateerde frustraties over de langdurige formatie en de uitkomst waarbij dezelfde partijen en politici wederom aantreden worden gecombineerd met structurele maatschappelijke problemen, namelijk de trage afhandeling van de kindertoeslagenaffaire en aanhoudende problemen rond de Groninger gaswinning. De conclusie die mensen daaruit trekken, is dat het hier niet gaat om incidenten, maar dat het tekenen zijn van structurele problemen

in de manier waarop de politiek functioneert: politici zijn niet eerlijk over wat er speelt en niet bij machte om de problemen adequaat op te lossen. Waar we voor de coronacrisis zagen dat de toeslagenaffaire een beperkte rol leek te spelen in de publieke opinie (COB 2020¹) is dat nu anders. De manier waarop de politiek omgaat met de afhandeling van die affaire en met de problemen naar aanleiding van de aardgaswinning in Groningen lijken hierbij een katalysator van frustratie te zijn. Mensen verwijzen steevast naar beide problemen in hun samenhang:

‘Het slecht afhandelen van de toeslagaffaire. Gedupeerden van de gaswinning in Groningen te lang in onzekerheid laten. De bezuinigingen in de jeugdzorg die zijn aangekondigd. Een gevallen kabinet kan niet met dezelfde mensen een doorstart maken. Een vos verliest wel zijn haren maar niet zijn streken!’ (vrouw, 84 jaar, mbo, cijfer 2)

‘De huidige mensen in politiek Den Haag hebben geen snars verstand van waar ze mee bezig zijn. Ze hebben geen enkele politieke kennis. Ze leven van krantenkop naar krantenkop en hebben geen enkel idee of visie hoe ze de huidige problemen aan moeten pakken. Erover praten doen ze al 10 jaar maar dat kunnen we allemaal wel. Er moeten knopen doorgemaakt worden over de belastingdienst, toeslagendebacle, Groningen, zich houden aan de grondwet, etc., etc.’ (man, 61 jaar, hbo, cijfer 1)

‘Wederom een regering die niet afwijkt van de vorige. Ze zitten er net en steeds meer schandalige dingen raken bekend over bijv. Belastingdienst, niet afhandelen schade Groningen, stompzinnige slechte beslissingen over afhandeling fraudezaken die weer aanleiding geven tot fraude. (...) De aangekondigde nieuwe bestuurscultuur is in geen velden of wegen te zien. Ik vind het niet verwonderlijk dat veel mensen de overheid wantrouwen. Heb geen 2 gegeven, maar een 5 omdat er nu een paar zwaargewichten zoals Robert Dijkgraaf en Ernst Kuipers als vakministers aangesteld zijn. Misschien dat die nog iets waardevols kunnen doen.’ (vrouw, 70 jaar, wo, cijfer 5)

De langdurige formatie en trage afhandeling van de kindertoeslagenaffaire en problemen in Groningen zijn dus illustratief voor een gebrek aan responsiviteit en daadkracht. Politici luisteren niet en als ze zeggen te luisteren, dan doen ze vervolgens niets om de situatie te verbeteren, en wat politici zeggen te gaan doen, is voor mensen onduidelijk of onbegrijpelijk.

‘Steeds meer merk ik dat er dubbele agenda’s zijn bij politici. En politici staan ver weg van de samenleving. Ik ben zelf ambtenaar dus ik vind kritiek op de overheid lastig, maar beslissingen nemen en doorvoeren duurt echt veel te lang. En veel wollige taal maar weinig concreet. Zie de aanpak van de coronacrisis en de hulp aan gedupeerde Groningers.’ (vrouw, 44 jaar, hbo, cijfer 6)

‘Reactieve en afwachtende houding en de daaropvolgende acties van de afgelopen 2 jaar hebben veel twijfels teweeggebracht. Een onduidelijke visie is overgebracht.’ (man, 57 jaar, vmbo, cijfer 7)

‘Dezelfde mensen, dezelfde partijen als in de vorige jaren. Ik zie ook een opmerkelijke keuze. Een keuze voor de meer geslaagden in het leven, heel veel minder voor de zwakkeren in onze samenleving. Zie de ‘niet-keuze’ voor bijvoorbeeld jeugdzorg, ‘niet-keuze’ voor ‘niet-vermogensden’ (nauwelijks of geen belasting op vermogen), loslaten van de koppeling AOW en bijstand. Meer dan verbaasd over tegemoetkoming mensen van de toeslagaffaire, aangeslagen door toch weer de Groningers op te zadelen met extra gaswinning.’ (man, 73 jaar, hbo, cijfer 2)

Deze zorgen leiden voor een groep mensen, 33 op het totaal van 257 dat een open antwoord gaf, tot bespiegelingen over het functioneren van de democratie. Een deel van deze bespiegelingen gaat over de verhouding tussen regering en Tweede Kamer. Mensen vragen zich (retorisch) af of de democratische checks

and balances nog wel aanwezig zijn: controleert de Tweede Kamer het kabinet, of is zij een verlengstuk van de regering? Het zijn vooral de mensen met een mbo-, hbo- of wo-opleiding die dit soort opmerkingen maken:

‘De regering maakt forse inbreuken op onze grondrechten. De regering is niet transparant met betrekking tot het leveren van adequate informatie aan de Tweede Kamer zodat de Tweede Kamer niet in staat is om adequaat controle uit te oefenen met alle risico’s van dien voor de democratie.’ (man, 67 jaar, hbo, cijfer 1)

‘Ze doen oprecht hun best, maar nemen regelmatig te veel hooi op de vork (daartoe aangespoord door het parlement). De maakbaarheid van een systeem is beperkt.’ (man, 75 jaar, havo/vwo, cijfer 7)

‘Het blijkt dat de Tweede Kamer meer dan eens door het kabinet buitenspel wordt gezet of foutief geïnformeerd. Bij het inzetten van coronamaatregelen wordt/werd de Tweede kamer achteraf pas geïnformeerd of foutief geïnformeerd. De toeslagenaffaire heeft aangetoond dat het kabinet vieze spelletjes heeft gespeeld met de volksvertegenwoordiging. De vorige regering is weggestemd maar enkele kabinetsleden komen toch weer terug, dit schept geen vertrouwen in onze democratie.’ (man, 68 jaar, havo/vwo, cijfer 2)

Mensen lijken de politieke situatie nadrukkelijker te koppelen aan het gebrekkige functioneren van de parlementaire democratie. Een enkeling heeft elk vertrouwen in de democratie verloren en stelt zelfs niet langer te geloven dat ze in een democratisch systeem leven.

‘Vertrouwen kan ik hebben als er een afweging wordt gemaakt waarbij een vraagstuk van alle kanten is bekeken en niet de partijpolitieke voorkeuren op de voorgrond staan. Dat laatste gebeurt heel vaak door de regeringspartijen die de besluiten nemen, terwijl de niet-coalitiepartijen – die ook heel veel mensen vertegenwoordigen – geen voet aan de grond krijgen ondanks goede argumenten.’ (vrouw, 66 jaar, wo, cijfer 6)

‘Sinds twee jaar vertrouw ik het hele stelsel niet meer. Er is zoveel dat helemaal niet klopt in alle besluiten die er worden genomen. De ene crisis na de andere duikt op en er wordt niet gehandeld, er wordt alleen maar onderzoek gedaan en geen enkele praktische stap gezet. De grondwet wordt keer op keer met voeten getreden. Ik voel mij en de hele bevolking bungelen aan een afhankelijk draadje alsof we er niet mogen zijn.’ (vrouw, 68 jaar, hbo, cijfer 2)

‘(...) Ze doen maar, maar ondertussen doen ze niets. Als stemmen het toppunt van Democratie is, dan vraag ik me af waarin we leven. Zeker geen Democratie. Het is hier het recht van de sterkste (Meeste Geld). Hoezo Democratie? Nee, het gaat om Geld. Geld stinkt niet, of toch wel inmiddels!’ (man, 64 jaar, mbo, cijfer 1)

‘De regering is in dienst van het WEF [World Economic Forum, red.]’ (man, 50 jaar, havo/vwo, cijfer 1)

Uit onze analyse van de open antwoorden op de vertrouwensvraag blijkt dat veel mensen gefrustreerd zijn over het aan blijven van dezelfde politieke partijen en bewindslieden (het eerste patroon) en dat een deel van de mensen die frustraties combineert met zorgen over structurele misstanden rond de afhandeling van de kindertoeslagenaffaire (het tweede patroon). Voor een groeiende minderheid zijn de problemen in de politiek dus aanleiding voor een gevoel van wantrouwen jegens het politieke systeem als zodanig. Dat brengt ons op de vraag wat de mogelijke gevolgen van dit wantrouwen zijn voor het gevoel van vertegenwoordiging in de politiek.

Het gevoel (niet) vertegenwoordigd te worden

In het NKO van 2018 is gevraagd naar percepties van vertegenwoordiging. Toen was dat oordeel positief: 65% was van mening dat opvattingen van Kamerleden een goede of redelijk goede afspiegeling vormen van de opvattingen van kiezers (Hakhverdian en Schakel 2017: 79). Mensen met een hoger inkomen en een hbo/wo-opleidingsniveau zijn het vaakst positief over de vertegenwoordiging, mensen met een opleidingsniveau tot en met mbo of een lager inkomen vonden dit minder vaak (Hakhverdian en Schakel 2017: 80). Om meer inzicht te krijgen in de vraag waarom mensen zich wel of niet vertegenwoordigd voelen, vroegen we aan hen om in hun eigen woorden uit te leggen in hoeverre ze zich vertegenwoordigd voelen in de politiek en waarom dat wel of niet het geval is.

Van de 300 antwoorden die we ontvingen, zijn er een kleine 200 negatief over de vertegenwoordiging en zijn er 69 gematigd tot zeer positief. De overige 36 antwoorden waren vooral uitingen van vertwijfeling en desinteresse. De mensen die we in deze laatste groep plaatsten, vinden het moeilijk om een antwoord te geven op de vraag of zij zich vertegenwoordigd voelen. Zij wijzen op een gebrek aan directe ervaringen, zijn sceptisch over de invloed van één individuele burger of stellen dat ze überhaupt weinig met de vraag kunnen.

‘Lastig, geen concrete ervaringen of voorbeelden.’ (man, 35 jaar, wo)

‘Ik kan stemmen, maar ik weet niet in hoeverre dit meeweegt.’ (vrouw, 36 jaar, vmbo)

‘Ik heb niet zoveel met politiek, dus daarin vind ik het moeilijk om te zeggen dat ik mij vertegenwoordigd voel. Het nieuws krijg ik ook meer mee van horen zeggen dan dat ik mij er zelf in verdiep.’ (vrouw, 29 jaar, hbo)

‘Ik heb niet de behoefte om zelf een gevoel te hebben om vertegenwoordigd te zijn. Het gaat goed met Nederland. We zijn een schatrijk land en er is niets te klagen. Wat me stoort, is dat veel Nederlanders het altijd hebben over hun rechten maar nooit over hun plichten, dat is dan plotseling een vies woord.’ (man, 64 jaar, lbo)

Opvallend is dat als we de antwoorden van deze groep twijfelende mensen vergelijken met het cijfer dat zij geven voor hun vertrouwen in de regering, zij de regering gemiddeld een 6 geven, waarbij een derde een 5 of lager geeft en twee derde een 6 of hoger. De groep die zich gematigd of goed vertegenwoordigd voelt, komt op een gemiddelde van 6,7 uit, waarbij 60 van de 69 mensen een voldoende toekennen. De groep mensen die zich gematigd of zeer sterk vertegenwoordigd zegt te voelen bestaat voornamelijk uit mensen met een hbo- of wo-opleiding (49 van de 69 mensen, dus 71%). Van de groep die zich niet gerepresenteerd voelt, is slechts een minderheid hoger opgeleid (66 van de 193 mensen, dus 34%).

De motieven van mensen die zich wel vertegenwoordigd voelen, zijn grofweg in te delen in drie verschillende groepen. Een klein deel voelt zich ‘descriptief’ vertegenwoordigd, om met Hannah Pitkin te spreken (1967: 174). Het gaat hierbij om een vorm van vertegenwoordiging waarbij vertegenwoordigers (politici) gelijkenis vertonen met hun achterban wat betreft hun sociaal-demografische achtergrondkenmerken. Een tweede, groter deel van deze groep mensen noemt redenen die te bestempelen zijn als ‘inhoudelijke’ vertegenwoordiging. Deze vorm van vertegenwoordiging gaat om de vraag of vertegenwoordigers handelen in het belang van het individu of de bevolkingsgroep waarmee iemand zich identificeert, of in elk geval opvattingen deelt die van belang zijn voor de individuele kiezer. Mensen stellen hier bijvoorbeeld lid te zijn van of te stemmen op een partij die hun wensen en belangen behartigt.

‘Tot op zekere hoogte. Er zitten mensen die op mij lijken in de Tweede Kamer. Een Tweede Kamerlid ken ik van de middelbare school en is een beetje een mentor voor mij, dus dat helpt ook wel. Maar soms is het toch wel een ver van mijn bed show. (...)’ (vrouw, 28 jaar, wo)

‘Ik voel me door de SGP heel goed vertegenwoordigd.’ (man, 67 jaar, hbo)

‘Ik voel me vertegenwoordigd als ik in de Tweede Kamer mijn mening terug zie komen. Lastig vind ik dat ik vaak in meerdere partijen wel enkele elementen zie waar ik achter sta, maar geen enkele partij vertegenwoordigt mijn ideeën helemaal.’ (vrouw, 58 jaar, hbo)

‘Ik geloof in een parlementaire democratie. Mijn partij, een gedegen fatsoenlijke partij (Groen-Links), vertegenwoordigt mij prima. Ik laat me niet van de wijs brengen door politieke uitwassen zoals PVV en Forum die zelf niet geloven in de parlementaire democratie; ik gooi met het stinken-de badwater geen kind weg.’ (man, 75 jaar, wo)

Het derde deel van de groep die zich wel vertegenwoordigd voelt, heeft een abstracter gevoel van vertegenwoordiging, waarbij het gaat over het geloof in de democratie of in de parlementaire democratie. Het citaat van de 75-jarige man hierboven laat hier al iets van zien, waarbij overigens ook duidelijk wordt dat mensen niet uitsluitend óf het ene type motief óf een ander motief noemen. De antwoorden die we in deze groep bij elkaar brachten, geven alle blijk van een algemeen gevoel dat stemmen ertoe doet en dat de democratie de beste bestuursvorm is, ondanks alle gebreken die ook deze mensen onderkennen.

‘Een democratie is een heel moeilijke bestuursvorm, maar geniet wel mijn voorkeur. Je kan je vertegenwoordigd voelen, door te kiezen voor de partij die het meeste van de belangrijke thema’s die je hebt onderschrijft, maar zeker niet alle (!). Dus ja, ik voel me ergens wel vertegenwoordigd.’ (man, 71 jaar, hbo)

‘Als burger heb je stemrecht, als je dat gebruikt kun je invloed uitoefenen. Daarnaast zijn politici in Nederland benaderbaar. Je kunt sociale media gebruiken om politici te bereiken. In de lokale politiek zijn politici ook goed bereikbaar. Er is daarnaast genoeg keus uit partijen. Er zit altijd wel een partij bij die mij kan vertegenwoordigen.’ (vrouw, 36 jaar, hbo)

‘In een democratie ben je vertegenwoordigd in de politiek hoewel je dat in de persoonlijke situatie niet altijd of vaak niet voelt.’ (vrouw, 71 jaar, hbo)

Veruit de grootste groep mensen die een antwoord gaven op onze vraag voelt zich niet vertegenwoordigd. In deze groep was het gemiddelde cijfer voor het vertrouwen in de regering een 4,5. De redenen voor dit negatieve oordeel gaan maar voor een klein deel over de eerdergenoemde descriptieve en inhoudelijke vertegenwoordiging. Hier stellen mensen dat politici niet op hen lijken of zich niet bezighouden met zaken die voor hun eigen bevolkingsgroep van belang zijn.

‘Meesten aan de top zijn oude witte mannen, en bijna iedereen hoog opgeleid en van een hogere klasse. Wat weten zij nou eigenlijk van hoe het voor iemand is in Nederland die niet op hun lijkt, en niet dezelfde privileges geniet? Dat dezelfde criminelen schandaal na schandaal gewoon op hun plek blijven zitten, dat vertegenwoordigt mij en mijn waarden niet (zoals bijvoorbeeld rechtvaardigheid).’ (vrouw, 29 jaar, wo)

‘Jeugd niet vertegenwoordigd. Slecht beleid met betrekking tot Groningen. Voel me bij geen enkele partij thuis en toekomst zeer somber.’ (man, 23 jaar, havo/vwo)

Verreweg de meeste antwoorden gaan over een gebrek aan responsiviteit. Responsiviteit gaat in de regel over het interactieproces tussen burgers en politici om besluitvorming te beïnvloeden van zichzelf of van de groep waarmee iemand zich identificeert (Andeweg 2011; Esaiasson et al. 2015). Esaiasson et al. (2015) onderscheiden drie aspecten van responsiviteit, namelijk luisteren, aanpassen en uitleggen. Luisteren gaat

over de vraag of politici oog hebben voor de noden van burgers en echt begrijpen wat burgers bezighoudt. Aanpassen gaat over wat politici doen nadat ze al dan niet geluisterd hebben: passen ze daadwerkelijk hun beslissingen of het beleid aan? Uitleggen, tot slot, gaat over of politici keuzes weten uit te leggen aan burgers, ongeacht of die keuzes wel of niet in lijn zijn met de wensen van burgers. Uitleggen gaat daarmee over duidelijkheid en transparantie. Uit onze analyse van de open vragen blijkt dat mensen zich vrijwel uitsluitend richten op het eerste aspect van luisteren en in het verlengde daarvan begrijpen welke problemen mensen tegenkomen:

‘Politiek luistert niet naar de mensen, maar nemen beslissingen waar wij niets over te zeggen hebben.’ (vrouw, 64 jaar, mbo)

‘Voor mij stelt momenteel de regering niks voor. Er wordt naar mijn idee te weinig geluisterd naar het volk. Met die hele coronacrisis waar mensen nogal van onder de indruk zijn worden er verschillende wetten doorgedruwd waar wij als volk totaal geen inbreng in hebben.’ (vrouw, 61 jaar, mbo)

‘Niet, omdat “het luisteren naar” een moeilijk gegeven is binnen de politiek. Alles is al van tevoren vastgesteld, waardoor jouw mening niet meer van belang is. Het is meer haantjespolitiek dan serieus regeren.’ (vrouw, 38 jaar, mbo)

‘Nog niet heel veel. Ik heb toch het idee dat men in Politiek Den Haag niet precies weet hoe het bij de modale mens werkt. Ze hebben geen idee met welke geldzaken en gezinszaken mensen te maken hebben.’ (vrouw, 47 jaar, mbo)

De verklaring voor het idee dat politici niet luisteren of niet goed weten wat mensen bezighoudt, ligt voor veel mensen in het feit dat politici zich vooral bezighouden met het politieke spel, of met elkaar. Net als bij de vraag naar het vertrouwen in de regering zien we hier veel verwijzingen naar de uitkomst van de lange formatie, waarbij min of meer dezelfde mensen weer op posities terechtkwamen. In de strijd om de macht – waarbij door tweedeling en polarisatie er überhaupt veel te veel politieke partijen zijn ontstaan, zo vinden mensen – raken de problemen van burgers uit zicht. Enerzijds worden er vervolgens compromissen gesloten waar mensen zich niet in kunnen vinden. Anderzijds richten politici zich niet op de grote problemen die zij mede zelf veroorzaakt hebben: de kindertoeslagenaffaire en de problemen rond de aardgaswinning in Groningen, zo zagen we al eerder.

‘Heb weinig vertrouwen in de politiek, voel me ook niet echt vertegenwoordigd. Men praat te veel over in plaats van met de mensen. Ik kijk hierbij met name naar de toeslagenaffaire: hoeveel leed heeft dit veroorzaakt. [De] politiek [was] al langer op de hoogte, maar kijkt gemakshalve de andere kant uit en neemt geen verantwoording. Treden af en zitten alweer op de stoel. Alles draait om geld en macht, niet over de mens/persoon.’ (man, 68 jaar, mbo)

‘Omdat er zoveel partijen in de kamer zitten en mogen meepraten, krijg je nooit helemaal wat je wilt. Er worden compromissen gesloten. Maar door het aantal partijen wordt er veel te lang gepraat en raken de mensen verveeld en de compromissen zijn zo uitgekleeft dat niemand er blij van wordt.’ (vrouw, 63 jaar, hbo)

Veel mensen hebben een gevoel van verwaarlozing door het gebrek aan een luisterend oor van een politiek die vooral op machtsbehoud gericht is en (daardoor) besluiten neemt waarin mensen zich niet kunnen vinden of niet de grote problemen oplost. Ze betwijfelen of ze daadwerkelijk invloed hebben op wat er gebeurt, aangezien zij geen noemenswaardige veranderingen constateren: niet bij politici, maar ook niet bij maatschappelijke problemen waar wat aan moet gebeuren. Het gebrek aan verandering, zowel in de regerings-

ploeg als in langlopende probleem dossiers zoals de kindertoelagenaffaire en gaswinningproblematiek, raakt daarmee niet alleen aan het vertrouwen in de regering, maar heeft ook zijn weerslag op de mate waarin mensen zich nog vertegenwoordigd voelen door de politiek. In die zin lijken deze problemen zich als olievlekken te bewegen, waarbij ze steeds meer fundamentele onderdelen van het politieke bewustzijn raken:

‘Voel me niet echt vertegenwoordigd. Zie toelagenaffaire en dat de landelijke politiek zo langzamerhand een heel eigen wereld wordt, die losraakt van de dagelijkse werkelijkheid.’ (man, 73 jaar, basisonderwijs)

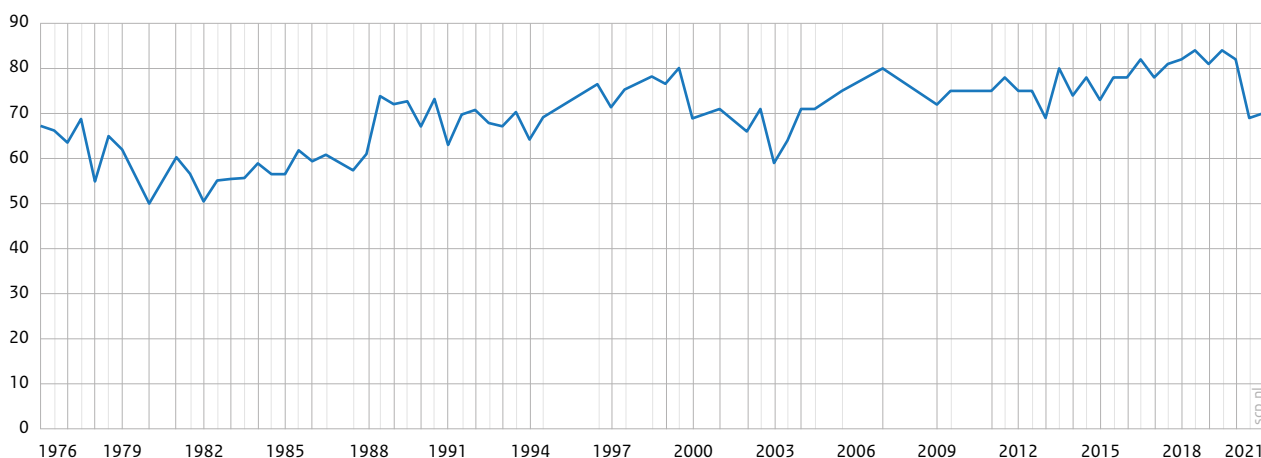
Houdingen over democratie

Sijpelt de onvrede over de politiek ook door in de beoordelingen van het functioneren van de democratie? De toelichtingen hierboven laten zien dat dit weleens het geval zou kunnen zijn, bijvoorbeeld als mensen de affaires die er zijn niet meer zien als incidenten maar als een structureel probleem of aangeven zich niet meer vertegenwoordigd te voelen. In hoeverre gaat de onvrede over de regering en de politiek ook over het systeem als geheel, dat wil zeggen over het functioneren van de representatieve democratie? Als dat het geval is, dan zijn de gevolgen voor de legitimiteit en stabiliteit van de democratie mogelijk groter (vgl. Hendriks et al. 2013). In COB 2021|4 (p. 24) lieten we zien dat de tevredenheid met het functioneren van de Nederlandse democratie in de zomer van 2021 was gedaald ten opzichte van een halfjaar daarvoor. Hoe zit dat een halfjaar later? Wat weten we over de redenen waarom mensen tevreden of ontevreden zijn met de democratie en is dat veranderd?

Meerderheid is tevreden met het functioneren van de democratie

Tussen het najaar van 2020 en het voorjaar van 2021 daalde het aandeel mensen dat (tamelijk) tevreden is met het functioneren van de Nederlandse democratie in de Eurobarometer van 82% naar 69% (COB 2021|4: 24). Eind 2021 blijft die tevredenheid op hetzelfde niveau: 70% is zeer of tamelijk tevreden met het functioneren van de democratie en 30% is daarmee niet erg of helemaal niet tevreden.²⁰ Met 70% is er nog steeds een grote meerderheid tevreden met de democratie en het cijfer is ook niet schrikbarend laag in vergelijking met eerder (zie [figuur 2.3](#)), maar de daling in 2021 is wel de grootste van de afgelopen tien jaar en doet zich bovendien in de meeste andere EU-landen niet voor.

Figuur 2.3 Tevredenheid met het functioneren van de Nederlandse democratie, bevolking van 15+, 1976-2021 (in procenten)^a

a 'Bent u over het algemeen zeer tevreden, tamelijk tevreden, niet zo tevreden of helemaal niet tevreden met de manier waarop de democratie in Nederland werkt?' Weergegeven is het aandeel dat zeer of tamelijk tevreden is.

Bron: Eurobarometer (1976-november-december 2021)

Van der Meer (2022) laat met gegevens van het Nationaal Kiezersonderzoek zien dat ook de tevredenheid met het functioneren van de democratie sinds 2006 gepolitiseerd is geraakt. Aanhangers van PVV en vooral FvD zijn hierover veel negatiever dan aanhangers van D66, VVD en GroenLinks.

Om een indruk te krijgen van de redenen voor democratische (on)tevredenheid, hebben we respondenten met een vergelijkbare vraag als die in de Eurobarometer gevraagd naar hun tevredenheid met de democratie en om hun antwoord toe te lichten. Dat deden we eerder in twee COB-metingen in 2015 (zie Den Ridder en Dekker 2015: 62 e.v.), waardoor een vergelijking door de tijd mogelijk is.

In de korte LISS-vragenlijst van februari 2022 (zie de [Verantwoording](#) achterin voor uitleg) geeft 73% de democratie een voldoende (score 6 tot 10 op een schaal van 0-10).²¹ De rapportcijfers 7 en 8 worden het meest gegeven en daarmee gooit de democratie hogere ogen dan de regering en de Tweede Kamer. Net als eerder bij de vraag naar vertrouwen in de regering hebben ook hier mensen die een voldoende geven vaak kritiek. De democratie mag dan in hun ogen voldoende scoren, het kan (veel) beter.

Positief over de democratie: stemrecht en vrijheid van meningsuiting

Net als in 2015 is verreweg het meest genoemde argument voor democratische tevredenheid het feit dat in Nederland iedereen mag stemmen bij verkiezingen. Burgers hebben het recht om mee te doen en invloed uit te oefenen. In het verlengde van het stemrecht is vrijheid een veelgenoemd positief punt. Burgers mogen stemmen en zeggen wat ze willen.

‘We hebben dit kabinet zelf gekozen, dat is democratie. Er was weinig keuze in wie anders dan Rutte ons door deze ellende heen kon helpen vond ik.’ (vrouw, 59 jaar, vmbo, cijfer 6)

‘In Nederland zijn er eerlijke verkiezingen, vrijheid van meningsuiting en gelijke kansen om aan de politiek deel te nemen.’ (vrouw, 68 jaar, hbo, cijfer 8)

‘We leven in vrijheid en kunnen onze mening uiten. We hebben min of meer invloed op de politiek.’ (man, 65 jaar, wo, cijfer 7)

Dat stemmen en vrijheid hoog scoren, zien we ook terug in ander onderzoek. Ten eerste weten we dat mensen het woord ‘democratie’ vooral associëren met deze twee begrippen. In het European Social Survey van 2012 werd duidelijk dat Nederlanders vrije verkiezingen een belangrijk element van een democratie vinden en vinden dat Nederland hierop goed scoort (Den Ridder en Dekker 2015: 56 e.v.).

Andere, minder vaak genoemde redenen om tevreden te zijn, gaan over het systeem van *checks and balances* dat in orde wordt bevonden of over het feit dat alles in Nederland goed geregeld is. Daarbij is vaak niet direct duidelijk of mensen dan doelen op het democratische proces of op de uitkomsten van dat proces.

‘Het is goed geregeld in Nederland. Besluitvorming, regelgeving en toezicht ervan vindt op een onafhankelijke manier plaats door gekozen volksvertegenwoordigers.’ (vrouw, 40 jaar, wo, cijfer 9)

‘Ik voel me zeer tevreden over de gang van zaken in Nederland.’ (man, 70 jaar, vmbo, cijfer 8)

Redenen voor ontevredenheid: politiek luistert niet, functioneert niet

Zoals gezegd is er in open antwoorden vooral ook veel kritiek op het functioneren van de democratie, al zijn mensen die ruime onvoldoendes geven doorgaans stilliger in hun kritiek. Net als in 2015 valt op dat de redenen voor onvrede divers zijn, al springen er wel een aantal argumenten uit.

Een van de kritiekpunten is dat er te weinig naar burgers wordt geluisterd en er dus in de ogen van mensen geen sprake is van echte democratie. Dat kritiekpunt zagen we hierboven ook al uitgebreid terug in de toelichtingen over een gebrek aan vertegenwoordiging en vertrouwen.

‘Er is weinig democratie. Men doet wat ze zelf wil en luistert niet naar het volk.’ (man, 41 jaar, hbo, cijfer 2)

Een tweede set klachten gaat over partijen en over de manier waarop partijen en politici politiek bedrijven. De klachten over partijen lopen uiteen: er zijn klachten over de coalitievorming (de lange formatie), er zijn te veel partijen, ze maken beloftes niet waar of ze beperken via fractiediscipline de volksvertegenwoordigers. Klachten over de manier waarop in Nederland politiek wordt bedreven, gaan over achterkamertjes, machtsmisbruik, het liegen, of het achterhouden van informatie. Een voorbeeld van een antwoord waarin deze klachten samenkomen:

‘Elke vier jaar zijn er verkiezingen, elke vier jaar maken politieke partijen een verkiezingsprogramma en elke vier jaar blijken de beloften daarna een dooie mus. Daarnaast blijft de achterkamertjespolitiek gewoon bestaan, ook al belooft men een andere aanpak. Er blijven bepaalde politici halve waarheden vertellen, gegevens achterhouden en keihard liegen. De politici die er nu zitten, zitten er vooral voor zichzelf, niet voor het land en de inwoners. Het blijkt uit de toeslagenaffaire, de wijze waarop men omgaat met mensen in Groningen, de wijze waarop men omgaat met de mensen in de zorg, het niet aanpakken van grote problemen als klimaatverandering, etc. etc.’ (vrouw, 64 jaar, hbo, cijfer 3)

In bovenstaand antwoord komen vier vaker gehoorde redenen terug voor onvrede met de democratie: politici zitten er voor het eigenbelang in plaats van het landsbelang, de verkiezingen zijn een ritueel dat niet goed werkt, de regering functioneert niet naar behoren en de opvatting dat het op een aantal terreinen niet de goede kant opgaat. Wat een aantal keren in de antwoorden terugkomt en eerder vanzelfsprekend niet werd genoemd, is de coronacrisis: in die crisis beperkte de regering de vrijheid en dat hoort niet in een democratie, vinden sommigen:

‘De democratie in Nederland is momenteel een wassen neus. Het neigt naar dwang. Grondrechten worden geschonden.’ (vrouw, 49 jaar, basisonderwijs, cijfer 0)

Tot slot is er nog een kleine groep die de schuld van hun onvrede met de democratie niet bij de politiek, maar eerder bij de samenleving legt: *fake news* en polarisatie in de bevolking ondermijnen de democratie, vindt deze groep.

Oordeel over democratie gaat over meer dan het optreden van de regering

Een vraag die in de literatuur over het functioneren van de democratie wordt gesteld, is of mensen een oordeel vellen over de werking van het systeem als zodanig of over het optreden van de zittende regering (Canache et al. 2001). De bespreking van argumenten hierboven laat zien dat beide gebeurt, maar dat mensen bij de vraag over democratische tevredenheid over het algemeen breder kijken dan naar het optreden van de regering. Positieve oordelen gaan vaker over het systeem (eerlijke verkiezingen, vrijheid, machtscheiding), negatieve oordelen hebben vaker betrekking op het functioneren van partijen en politici. Daarbij gaat het vaak over de regering, maar vaker nog over de politiek in het algemeen. Bij de negatieve oordelen zijn opmerkingen over het systeem en de manier waarop partijen en politici daar invulling aan geven ook niet zo gemakkelijk uit elkaar te trekken. Mensen zien dingen misgaan en concluderen daaruit dat het systeem niet naar behoren functioneert.

Overeenkomst met de vraag naar vertrouwen in de regering is wel dat mensen uit de lange formatie en de nasleep van de toeslagenaffaire en het optreden van politici in dat dossier, de conclusie trekken dat de democratie slecht of niet naar behoren functioneert:

‘Op dit moment zijn partijen aan de macht die via eerlijke verkiezingen door het volk gekozen zijn. De regering neemt beslissingen op basis van het gedachtengoed dat ze aanhangen. Dat is

democratie in mijn optiek. Het is geen 10, omdat ik vind dat er veel beter kan. De formatie duurde te lang, de Tweede Kamer heeft regelmatig te weinig controlerend vermogen over het kabinet of wordt onvolledig geïnformeerd.' (man, 45 jaar, wo, cijfer 8)

Kortom, de redenen voor het lage vertrouwen in de regering zien we terug in de oordelen over het functioneren van de democratie. Dat is misschien niet verwonderlijk, aangezien politici in de praktijk invulling geven aan het functioneren van de democratie. Toch zien we dat de meeste mensen een hoger cijfer geven voor het functioneren van de democratie en dat er ook een groep is die andere beoordelingscriteria hanteert en kijkt naar verkiezingen, vrijheid of het partijstelsel. Het is mogelijk dat de lange formatie en de opstelling van sommige politici zorgen voor minder tevredenheid met de democratie, maar afgaande op deze open antwoorden speelt dat lang niet bij iedereen. In vergelijking met 2015 zijn de motieven voor democratische (on)tevredenheid in grote lijnen dezelfde. De voorbeelden die mensen noemen om hun argumenten te illustreren, verschillen wel. Bij een klein aantal mensen zien we nieuwe criteria: dankzij de dwingende coronamaatregelen zijn sommigen negatief over de vrijheid in Nederland, de opkomst van *fake news* is nieuw en wat opvalt, is dat ook complottheorieën hun intrede doen in de open antwoorden, hoewel dat nog niet vaak voorkomt.

Slot: responsiviteit, rechtvaardigheid en resultaat in tijden van crisis

In 2021 en 2022 was het vertrouwen in de politiek veelvuldig in het nieuws vanwege het lage vertrouwen in de regering en de lage opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen. Het vertrouwen in de politiek was in het najaar van 2021 en de winter van 2021/2022 inderdaad laag, maar niet lager dan ooit. De vertrouwensdaling springt wel veel meer in het oog, omdat ze volgt op een enorme vertrouwensstijging aan het begin van de coronacrisis. Het is niet voor het eerst dat er aandacht is voor politiek vertrouwen, een vertrouwenscrisis of de kloof tussen burgers en politiek. De lage opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1990 en de opkomst van de Lijst Pim Fortuyn in 2002 maakten vergelijkbare discussies los. Die aandacht voor het vertrouwen in de politiek en de afstand tussen burgers en de politiek is begrijpelijk: het idee is dat (enige mate van) vertrouwen of steun erop wijst dat mensen de democratie en haar instituties (nog) legitimiteit toekennen, wat van belang is voor de stabiliteit van de democratie. De vrees is dat bij een al te groot gebrek aan vertrouwen en legitimiteit, mensen afhaken of zich actief gaan verzetten, en – in het uiterste geval – niet meer bereid zijn zich aan wetten en regels te houden.

Laag vertrouwen gaat vooral over de politiek

De publieke onvrede over de politiek lijkt op dit moment breder gedeeld dan gemiddeld in de afgelopen tien jaar het geval was. Het aandeel mensen dat de regering en de Tweede Kamer een voldoende geeft, is relatief laag en niet gestegen na het aantreden van een nieuw kabinet. Bijna de helft van de mensen die vinden dat Nederland de verkeerde kant opgaat, noemt de politiek daarvan als een van de redenen (zie [hoofdstuk 1](#)). Een gebrek aan vertrouwen hangt sterk samen met partijvoorkeur en is dat met de opkomst van PVV en later FvD in steeds sterkere mate gaan doen (zie ook Van der Meer 2022).

Laag vertrouwen heeft niet alleen betrekking op de regering, maar gaat over de politiek in het algemeen. Het vertrouwen in de meeste andere, niet-politieke instituties, zoals de rechtspraak en de politie, is (veel) hoger dan dat in de politiek en het sociaal vertrouwen is stabiel (zie [hoofdstuk 4](#)). Het lage vertrouwen spitst zich in het najaar van 2021 en de winter van 2021/2022 dus vooral toe op het politieke domein. De tevredenheid met de democratie is, afgaande op gegevens van de Eurobarometer, weliswaar iets gedaald, maar nog steeds is een ruime meerderheid van de mensen voldoende tevreden, zij het dat vrijwel iedereen het erover eens is dat het beter kan. Ook blijkt het vertrouwen in de politiek sterk samen te hangen met partijvoorkeur.

Het lage vertrouwen in de winter van 2021/2022 heeft voor veel mensen te maken met de lange formatie die uiteindelijk leidde tot een coalitie met dezelfde partijen, en vaak ook dezelfde ministers, ondanks alle gemaakte fouten. Men heeft het idee dat de politiek vooral met zichzelf bezig was, terwijl er grote problemen waren: de coronacrisis, problemen op de woningmarkt en hoge prijzen (zie ook COB 2021|4). Samen met twee dossiers die al geruime tijd in het nieuws zijn en waarin de overheid en politici in de ogen van burgers

niet adequaat optreden (kindertoeslagen, gaswinning), maakt dit dat er breed gedeelde twijfel ontstaat over de intenties van zittende politici en hun wil en vermogen om maatschappelijke opgaven op te lossen.

Vaker erg kritisch dan diep wantrouwend

Een gebrek aan vertrouwen is niet per definitie problematisch en blind vertrouwen is niet per se nastrevenswaardig. Diverse auteurs benadrukken dat er verschillende tegenhangers van vertrouwen zijn (zie o.a. Van der Meer en Zmerli 2017; Bertsou 2019; Devine et al. 2020). Die tegenhangers kunnen elk andere uitingen hebben in gedrag en vragen ook om andere oplossingen (Van de Walle en Six 2014). Over de vraag wat die tegenhangers precies zijn en hoe je ze zou kunnen meten, lopen de meningen uiteen, maar het is in ieder geval van belang een onderscheid te maken tussen kritische of sceptische burgers en burgers met diep wantrouwen.

Kritische burgers evalueren de prestaties van de overheid en baseren daar hun oordeel op. Voor sommigen is dat een actieve houding: ze volgen de politiek, kijken hoe het gaat en geven – afhankelijk van die prestaties – soms een voldoende en soms een onvoldoende. In de literatuur bestaat het beeld dat deze kritische burgers de politiek heel actief en alert volgen (vgl. Devine et al. 2020), maar het is – gegeven de betrekkelijk geringe politieke interesse van de meeste mensen – waarschijnlijker dat dit eerder een wat passiever oordeel op afstand is. Mensen volgen de politiek op hoofdlijnen via (sociale) media en vinden er iets van.

Bij diep wantrouwen is er eerder sprake van stellige negatieve oordelen over de intenties en competenties van politici. Omdat de intenties gewantrouwd worden, legt deze groep alles wat politici doen negatief uit (Van de Walle en Six 2014).

Een actieve kritische houding is vanuit een democratisch oogpunt wenselijk. Mensen volgen de overheid niet blind, maar dragen bij aan het systeem van *checks and balances* door het optreden van politici kritisch te volgen en te beoordelen, en als het hun niet zint in actie te komen (Bertsou 2019). Een passieve kritische houding draagt vermoedelijk al iets minder bij, maar is nog steeds niet problematisch: mensen evalueren de politiek op enige afstand en vellen er een oordeel over. Treedt de politiek daadkrachtig op of gaat het beter met het land, dan ligt hun vertrouwensoordeel wat hoger; doet de politiek het niet goed, dan oordelen ze negatiever. Ze zijn – op enige afstand – aangehaakt. Bij wantrouwen ligt dat anders: dat zou samenhangen met gevoelens als apathie, afkeer en boosheid en leiden tot afhaken of het stemmen op antisysteempartijen (Devine et al. 2020). Mensen haken af (en blijven bijvoorbeeld thuis of gaan hun eigen gang) of ze gaan zich actief tegen de overheid verzetten. Bij mensen met wantrouwen is de kans groter dat ze op antisysteempartijen stemmen en de steun om wetten en regels niet na te leven is in deze groep groter. Als het wantrouwen sterk gekoppeld is aan partijvoorkeur en die partijen het systeem actief ondermijnen of uitgesloten worden van regeringsdeelname, kan wantrouwen ook overslaan op houdingen over de democratie en daarmee de steun voor de democratische rechtsstaat ondergraven (Van der Meer 2022).

Als we kijken naar de gegeven rapportcijfers én de redenen die mensen geven voor hun vertrouwensoordeel, dan lijkt het erop dat de grootste groep Nederlanders (iets meer dan de helft in de laatste NIB-meting) te typeren is als passieve of actieve kritische burgers. Hier vallen mensen onder die de politiek een 4, 5, 6 of 7 als rapportcijfer geven. Bij een deel van hen is het eindoordeel voldoende, bij een ander deel onvoldoende, maar allemaal kijken ze heel kritisch naar het optreden van de regering en de politiek in het algemeen. Deze groep is wel divers: een 7 geven is wel iets anders dan een 4 geven. Het beeld is bij die laatste groep een stuk negatiever. Een kleine groep (ongeveer 10%) geeft ruime voldoende: ook bij hen is er niet altijd sprake van blind vertrouwen, maar een hoge mate van vertrouwen is er zeker. Dan is er nog een groep van ongeveer een derde die de politiek echt lage rapportcijfers geeft. De argumenten van deze groep zijn niet zo heel anders dan die van kritische burgers, maar zij zijn wel stelliger in hun oordeel.

Brede teleurstelling over probleemoplossend vermogen van de politiek

Het vertrouwen in de politiek is in de winter van 2021/2022 weliswaar lager dan eerder, maar veel van wat we in dit hoofdstuk zagen, is niet nieuw. Ook als het vertrouwenscijfer hoger ligt, geeft een groot deel van de Nederlanders de politiek een onvoldoende en overheerst de kritiek. Het idee dat de politiek Nederland de verkeerde kant op stuurt, niet luistert en problemen niet oplost, is al sinds de start van het COB in 2008 een centraal element van het onbehagen (zie Dekker en Den Ridder 2011). De sterke samenhang tussen

vertrouwen en partijvoorkeur zagen we in gegevens van het COB en het Nationaal Kiezersonderzoek ook in de afgelopen jaren al. Een voedingsbodem voor politieke onvrede en maatschappelijk onbehagen dat zich ook richt op de politiek is er dus al veel langer, maar wat nieuw lijkt, is de breed gedeelde ontzuivering over hoe goed we het in Nederland geregeld hebben. Voor sommigen was al lang duidelijk dat dit niet het geval is, zij maken zich al jaren zorgen over een land dat in hun ogen de verkeerde kant opgaat. Voor anderen – en dat zijn vaak ook mensen die wel een voldoende geven voor politiek vertrouwen – zorgen de voortslepende affaires en de opeenstapeling van crises voor twijfel.

Responsief, rechtvaardig en resultaat boeken

In discussies over laag politiek vertrouwen is de laatste vraag altijd: wat is eraan te doen? Dat is een lastige vraag, want laag vertrouwen kan een nuttige reactie zijn op uiteenlopende problemen die niet altijd bij te sturen zijn of die bijgestuurd zouden moeten worden. Als een deel van het lage vertrouwen komt doordat burgers de politiek kritisch volgen, dan is er niet veel noodzaak om het vertrouwenscijfer op te krikken. Ook bij schommelingen in vertrouwen op korte of middellange termijn ligt het niet voor de hand om actief iets te doen. Oorzaken van een vertrouwensstijging zijn niet altijd te sturen (denk aan de economische situatie) en manieren om het vertrouwen te laten stijgen kunnen onwenselijk zijn (zoals angst inboezemen, een oorlog starten). Het is wel van belang om te voorkomen dat kritische burgers wantrouwend worden of dat wantrouwende burgers helemaal afhaken.

Daarvoor is het beter om niet te veel te focussen op de vertrouwensontwikkeling op de korte en middellange termijn, maar te zorgen dat de basis van vertrouwen op orde is. En die ligt, zo blijkt uit internationaal vergelijkend onderzoek, in een evenredig kiesstelsel, een onpartijdig openbaar bestuur en een gebrek aan corruptie (Van der Meer 2017: 10).

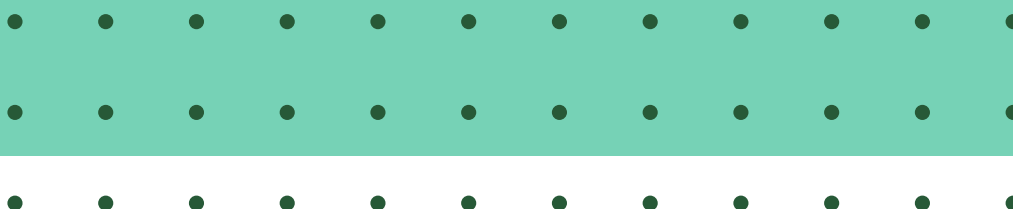
Vertrouwen is niet iets waarop de overheid zou moeten sturen, maar een (gunstig of ongunstig) gevolg van overheidshandelen. Of, in de woorden van Wouter Schakel (2022): een gebrek aan vertrouwen is een symptoom van een probleem en niet het probleem zelf. Als de overheid haar werk goed doet, dan volgt het vertrouwen hopelijk vanzelf. Bij dat ‘werk goed doen’ zijn, afgaande op de vertrouwensoordelen van Nederlanders in dit COB, ten minste drie dingen van belang: responsief en rechtvaardig zijn en resultaat boeken. In navolging van Esaiasson en collega’s (2015) kunnen we responsief opvatten als: luisteren naar de wensen en belangen van mensen, besluiten het beleid daarop aan te passen of niet, en verantwoorden waarom je die beslissingen neemt. Bij het zijn van een rechtvaardige overheid zijn de al eerdergenoemde onpartijdigheid en het gebrek aan corruptie centrale elementen. Verder behelst het onder meer dat de overheid transparant moet zijn, zodat het beleid controleerbaar is en politici ter verantwoording kunnen worden geroepen. En er moet resultaat worden geboekt: maatschappelijke problemen en crises moeten adequaat worden aangepakt.

Dat is gemakkelijker gezegd dan gedaan, vooral omdat de context waarin dit moet gebeuren niet gunstig is. Het is altijd al zo dat de handelingsruimte van de overheid beperkt is, bijvoorbeeld doordat het budget niet eindeloos is en Nederland is gehouden aan internationale afspraken (vgl. Mair 2013). Daar komt nu nog bij dat de problemen zich lijken op te stapelen (zie [hoofdstuk 1](#)). De oorlog in Oekraïne zorgt voor hoge prijzen, een gastekort en zorgen over de economie. Er is de coronacrisis, een wooncrisis, een stikstofcrisis, een klimaatcrisis en een asielcrisis. Bij de stikstofcrisis zijn er op moment van schrijven aanhoudende protesten van boeren tegen het kabinetsbeleid en verlopen de gesprekken tussen politiek en boerenorganisaties moeizaam.

Naar deze context van aanhoudende crises kun je in relatie tot vertrouwen op twee manieren kijken. In de eerste plaats maakt deze context het herstel van vertrouwen lastig, zeker omdat er ook nog parlementaire enquêtes aankomen over de dienstverlening, handhaving en fraudebestrijding bij overheidsdiensten, en over de aardgaswinning in Groningen, dus ook die dossiers blijven nog wel even actueel. Het beeld dat de overheid niet daadkrachtig optreedt, zal nog even aanhouden. Het vermogen van de overheid om alle problemen die ten grondslag liggen aan het lage vertrouwen op korte termijn op te lossen, is beperkt. Het tij zit niet mee. In de tweede plaats is enige mate van vertrouwen nodig om mensen mee te krijgen, juist in tijden van crisis en schaarste. Denk aan de coronacrisis waarin de overheid mensen vraagt om zich aan ingrijpende maatregelen te houden. Als het wantrouwen te groot is, dan bemoeilijkt dat het draagvlak voor moeilijke politieke keuzes en de naleving ervan.

03

Meer of minder landen en samenwerking in de Europese Unie?

Kernpunten

Een meerderheid (ongeveer 70%) van de [Nederlanders steunt het Nederlandse lidmaatschap van de Europese Unie](#) (EU). De steun voor een Nextit is laag; slechts 10% is van mening dat het beter zou zijn als Nederland uit de EU zou stappen. De steun voor het lidmaatschap komt voornamelijk voort uit dat men zich realiseert dat een klein (handels)-land als Nederland niet zonder de EU kan voor zijn welvaart en veiligheid. Uit de focusgroepen blijkt dat mensen door de oorlog in Oekraïne meer noodzaak voelen om de EU te versterken: samen sta je sterker.

Er heerst verdeeldheid als het gaat om verdergaan-de [samenwerking binnen de EU](#): 37% stelt dat er meer gemeenschappelijk beleid moet komen, 20% stelt dat er al te veel gemeenschappelijk beleid bestaat. Voorstanders zien voornamelijk een rol voor de EU als het gaat om de aanpak van grens-overschrijdende problemen, zoals klimaatverandering, veiligheid en de bestrijding van de coronapandemie. Tegenstanders maken zich zorgen over de kosten, het verdere verlies van soevereiniteit en de moeilijk overbrugbare verschillen tussen lidstaten.

Nederlanders zijn terughoudend over verdere [uitbreiding van de EU](#) met nieuwe lidstaten: slechts 19% stelt dat de EU moet uitbreiden met landen die aan de toelatingscriteria voldoen. Daarentegen is 36% van mening dat het beter zou zijn als de EU kleiner was gebleven. Men lijkt dan ook terughoudend als het aankomt op een mogelijk EU-lidmaatschap voor Oekraïne. Hoewel men snapt dat Oekraïne lid wil worden, moet Oekraïne, net als alle andere landen, wel aan de toelatingscriteria voldoen, zo vindt men. De aanpak van corruptie, een functionerende rechtsstaat en westerse normen en waarden worden hierbij genoemd als belangrijke voorwaarden.

De beleving van de EU hangt sterk samen met [partijvoorkeur en opleidingsniveau](#). Kiezers van GroenLinks en Volt enerzijds, en PVV, FvD, JA21 en SGP anderzijds verschillen sterk van elkaar in steun voor het lidmaatschap, maar ook in hun mening over verdere uitbreiding en verdieping van de EU. Hbo- en wo-geschoolden zijn op alle fronten positiever over de EU, terwijl burgers met maximaal vmbo-niveau negatiever zijn over het lidmaatschap, verdere samenwerking en uitbreiding.

Inleiding

In dit hoofdstuk kijken we naar de publieke opinie in Nederland over de Europese Unie. Die brengen we in het COB periodiek in kaart (zie bijvoorbeeld COB 2018|2 en COB 2020|1). Recente ontwikkelingen zoals de coronapandemie en de oorlog in Oekraïne maken het thema ook nu weer actueel. De gevolgen van de wereldwijde coronapandemie heeft burgers mogelijk nog meer geconfronteerd met de afhankelijkheid en internationale verwevenheid van Nederland met het buitenland, en specifiek de EU (Djundeva en Den Ridder 2021). De oorlog in Oekraïne heeft dit mogelijk verder versterkt, onder meer omdat de EU – zeker aan het begin van de oorlog – eensgezind en actief positie heeft ingenomen in dit conflict.²² Voorbeelden hiervan zijn de solidariteit met Oekraïne via sancties aan Rusland en het leveren van wapens, of het toekennen van het kandidaat-EU-lidmaatschap aan Oekraïne. Het optreden van de EU in de oorlog in Oekraïne en eerder in de coronacrisis kan van invloed zijn op de opvattingen en houdingen over de EU.

In dit hoofdstuk onderzoeken we hoe men aankijkt tegen het EU-lidmaatschap en wat men vindt van verdere uitbreiding van en samenwerking binnen de EU. Dat doen we voornamelijk op basis van gegevens uit Nederland in Beeld (NIB), open antwoorden verzameld in het LISS-panel en in de focusgroepen (zie de [Verantwoording](#) achterin).

Interesse in de EU is beperkt

De EU is geen onderwerp waar mensen zich dagelijks mee bezighouden. In het algemeen voelt men zich weinig verbonden met de EU (Djundeva en Den Ridder 2021). In de focusgroepen zien we dat deelnemers aangeven niet genoeg overzicht te hebben om een weloverwogen antwoord te geven, maar ook niet actief op zoek gaan naar nieuws of informatie over de EU. Hoewel hun interesse in de EU beperkt is, hebben de meeste mensen wel een mening of basisintuïtie over de EU. Ze hebben wel een idee waarom ze het een goede of slechte zaak vinden dat Nederland er lid van is en kunnen ook goed aangeven waarom ze dat vinden. Hoewel de interesse in de EU laag is, kan de publieke opinie over de EU wel doorwerken in het publieke debat en in het stemgedrag van mensen. Het is dan ook belangrijk om deze opvattingen serieus te nemen.

Het gebrek aan interesse zorgt ervoor dat veel mensen geen sterk omlijnde of verankerde mening hebben over de EU. De publieke opinie over de EU wordt dan ook gekenmerkt door ambivalenties en ambiguïteit (Dekker en Den Ridder 2019). Mensen hebben verschillende indrukken, wensen en verwachtingen van de EU die op het eerste oog tegenstrijdig lijken (Stoeckel 2013; De Vries 2018). Het is dan ook van belang om de cijfers die we presenteren niet als een vaststaand en eenduidig eindoordeel over de EU te zien: een hoge mate van steun voor het lidmaatschap wil niet zeggen dat mensen niet kritisch zijn of geen twijfels hebben. Het is dan ook belangrijk om naar de onderliggende argumenten en motivaties te kijken om een rijker en completer beeld te krijgen van de publieke opinie in Nederland over de EU.

Perspectieven op het EU-lidmaatschap

Meerderheid positief over lidmaatschap, geen steun voor Nexit

Een meerderheid van de Nederlanders vond en vindt het lidmaatschap van Nederland van de EU een goede zaak (zie [tabel 3.1](#)). In de NIB-metingen van medio 2021 tot en met februari 2022 vond steeds ongeveer 70% dat. Slechts ongeveer 10% vond het lidmaatschap geen goede zaak (zie [hoofdstuk 4](#) voor meer uitleg over ontwikkelingen door de tijd). Voor uittreding van Nederland uit de EU, een zogenoemde ‘Nexit’, is dan ook weinig steun. In de winter van 2021/2022 was 10% van mening dat het beter zou zijn als Nederland uit de EU zou stappen. Een duidelijke meerderheid van 65% vond een Nexit niet wenselijk. Ook in eerdere COB-metingen was de steun voor een Nexit gering (COB 2020|1: 42).

Beeld van de EU is niet onverdeeld positief

Ondanks de brede steun voor het Nederlandse lidmaatschap van de EU onder de bevolking, zijn de meeste Nederlanders niet te typeren als ‘eurofiel’, een term die in de wetenschappelijke literatuur in dit verband vaker valt (vgl. Van den Hoogen et al. 2022a). Een meerderheid mag het lidmaatschap dan een goede zaak vinden, dat wil nog niet zeggen dat deze groep ook vindt dat de EU goed functioneert, of van mening is dat

de samenwerking in de EU goed verloopt en verder zou moeten gaan. Zo zien we in [figuur 3.1](#) dat het aandeel dat een voldoende geeft voor tevredenheid met de Europese politiek rond de 50% ligt, met een gemiddeld rapportcijfer van rond de 5. De Eurobarometer (winter 2021/2022) laat gelijksoortige cijfers zien: 54% heeft vertrouwen in de EU en 46% heeft een (zeer) positief beeld van de EU, 35% een neutraal beeld en 19% een (zeer) negatief beeld. In landen in West-Europa zoals Nederland heeft men in het algemeen meer vertrouwen in en is men meer tevreden met lokale en nationale autoriteiten dan met de EU (De Vries 2018). In [hoofdstuk 4](#) is te zien dat dit sinds het najaar van 2021 in Nederland anders ligt: door het lage vertrouwen in de nationale politiek ontlopen de tevredenheid met de Europese politiek en de politiek in Den Haag elkaar niet veel meer (zie [figuur 4.4](#)). Daarnaast maakt een deel van de burgers zich zorgen over het verlies van macht en nationale soevereiniteit aan de EU. 35% is het eens met de stelling dat de politiek in Den Haag te veel macht heeft overgedragen aan Brussel ([tabel 3.1](#)). Er bestaat daarnaast een substantiële groep burgers die vindt dat de regering zich minder op het buitenland moet richten (november 2021-februari 2022: 58%),²³ en dat Nederland te veel zijn eigenheid dreigt te verliezen (november 2021-februari 2022: 45%).²⁴ Ook die opvattingen zijn in de laatste twee metingen stabiel.

Tabel 3.1   Steun voor EU-lidmaatschap, bevolking van 18+, juli 2021-februari 2022 (in procenten)^a

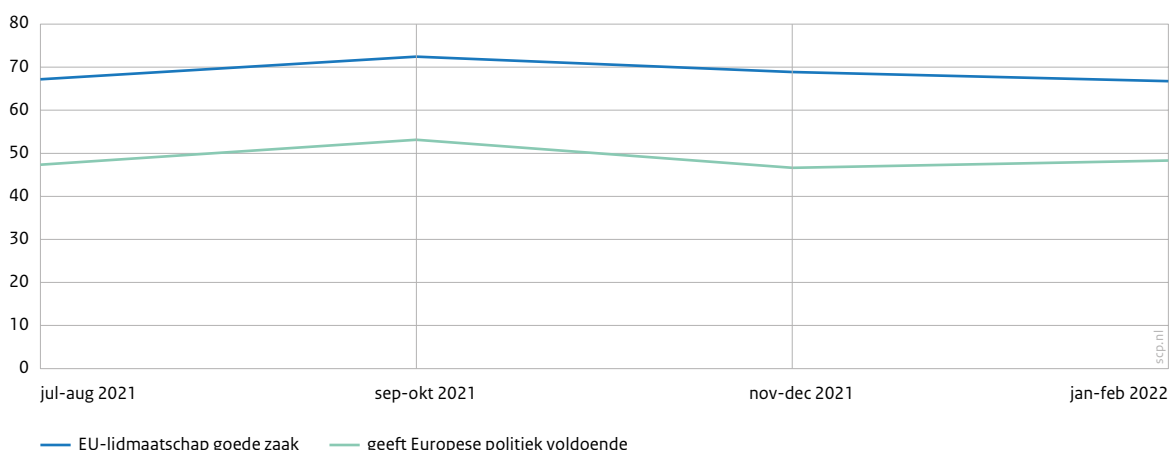
		juli- oktober 2021	november 2021- februari 2022
Het is een goede zaak dat Nederland lid is van de EU.	(helemaal) eens	70	68
	neutraal	18	18
	(helemaal) oneens	10	12
Het zou beter zijn als Nederland uit de Europese Unie zou gaan.	(helemaal) eens		10
	neutraal		20
	(helemaal) oneens		65
De politiek in Den Haag heeft te veel macht overgedragen aan de Europese Unie.	(helemaal) eens	36	35
	neutraal	27	31
	(helemaal) oneens	27	26

a De percentages tellen gezamenlijk met ‘geen antwoord’ op tot 100%.

Bron: NIB juli 2021-februari 2022

Meer of minder landen en samenwerking in de Europese Unie?

Figuur 3.1 Tevredenheid met Europese politiek^a en steun voor EU-lidmaatschap,^b bevolking van 18+, juli 2021-februari 2022 (in procenten)

- a Weergegeven is het aandeel dat een score 6 tot 10 geeft op de vraag naar tevredenheid met de Europese politiek. Andere antwoordopties waren de score 0-5 en 'geen antwoord'. Die laatste mogelijkheid is in de berekening buiten beschouwing gelaten.
- b 'En in hoeverre bent u het eens of oneens met de volgende uitspraken? Het is een goede zaak dat Nederland lid is van de EU.' Weergegeven is het percentage (helemaal) eens.

Bron: NIB juli 2021-februari 2022

Voorstanders: Nederland kan niet zonder de EU

Om te achterhalen waarom mensen het EU-lidmaatschap een goede zaak vinden of daaraan juist twijfelen, vroegen we aan hen in een open toelichtingsvraag²⁵ en in focusgroepen hun motieven toe te lichten.

Wanneer we mensen vragen om toe te lichten waarom ze vinden dat het lidmaatschap van de EU een goede zaak is, is een veelgehoord argument dat je 'samen sterker staat'. Nederland is afhankelijk van de EU als het aankomt op handel en export. Kortom, voor de (economische) welvaart van Nederland is de EU onontbeerlijk, zo vinden mensen. Daarnaast vindt men dat de EU zorgt voor vrede en stabiliteit. Het gezamenlijk optrekken binnen de EU zorgt ervoor dat een klein land als Nederland een meer invloedrijke positie heeft op het politieke wereldtoneel. Hiermee is Nederland beter beschermd tegen geopolitieke grootmachten of ongewenste invloeden van buitenaf, denkt men.

'Als klein land met grote handelsbelangen en een open economie is het van belang om onderdeel te zijn van een machtsblok en toegang te hebben tot een groot gebied zonder (kunstmatige) restricties. Daarnaast heeft de EU een hoop goeds opgeleverd voor de burgers in algemene zin. Van praktische zaken als beperking van roaming-charges van mobiele telefoon providers tot de GDPR.' (man, 51 jaar, havo/vwo, lidmaatschap goede zaak)

'De Nederlandse economie en strijdmachten zijn alleen niet meer sterk genoeg om een vuist te maken naar andere landen.' (vrouw, 34 jaar, wo, lidmaatschap goede zaak)

'Wij zijn als land enorm afhankelijk van de landen om ons heen, met name in economisch opzicht. Om deze reden is de EU voor ons belangrijk. Ook qua internationale veiligheid en samenwerking denk ik dat het heel goed is dat wij onderdeel zijn van deze unie.' (vrouw, 30 jaar, wo, lidmaatschap goede zaak)

Ook biedt volgens sommigen het lidmaatschap van de EU kansen voor het gezamenlijk aanpakken van grensoverschrijdende problemen, zoals klimaatverandering en terrorisme. Nederland is te klein om deze problemen zelf op te lossen en deze mensen zijn van mening dat dit via de EU op een efficiëntere manier

Meer of minder landen en samenwerking in de Europese Unie?

kan. Deze motivaties voor het lidmaatschap zagen we in eerder onderzoek ook al terugkomen (Dekker en Den Ridder 2019).

Tegenstanders: EU te duur en aantasting van nationale soevereiniteit

Tegenstanders van het EU-lidmaatschap beroepen zich voornamelijk op de argumenten dat Nederland soevereiniteit verliest aan de EU en te veel kost. Brussel beslist te veel en 'wij' zijn geen baas meer in eigen land. Daarnaast draagt Nederland volgens tegenstanders in vergelijking met andere lidstaten financieel te veel af aan de EU en ze zien hier uiteindelijk weinig voordelen voor Nederland van terug. Nederland wordt door burgers getypeerd als het 'braafste jongetje van de klas', die wel de portemonnee mag trekken als het moet, maar er zelf weinig voor terug krijgt.

'Er wordt veel te veel geld gestopt in de algemene pot. Landen die de zaak keurig op orde hebben, worden dan daardoor afgestraft met hoge heffingen. De landen die er maar een slag naar slaan worden financieel op de been gehouden. En dan de geldverslindende verhuizing van Brussel en Straatsburg. Dat geld kan toch beter besteed worden.' (vrouw, 80 jaar, vmbo, lidmaatschap geen goede zaak)

'De EU is de grootste oplichtersbende die er bestaat. Kost heel veel geld en levert niks op.' (vrouw, 46 jaar, vmbo, lidmaatschap geen goede zaak)

'Heel de EU is al veel te ver gegaan. We betalen veel te veel aan allerlei onzin en wij als piepklein landje betalen te veel en moeten te veel offers brengen terwijl wij echt het verschil niet gaan maken, denk aan milieu.' (vrouw, 52 jaar, mbo, lidmaatschap geen goede zaak)

Kader 3.1 Opvattingen over de EU en de oorlog in Oekraïne

De enquêtegegevens waarvan we in dit hoofdstuk gebruikmaken, zijn verzameld vóór het uitbreken van de oorlog in Oekraïne. In de focusgroepen is daarom in mei 2022 ook gesproken over opvattingen over de EU om een indruk te krijgen of die oorlog invloed heeft op de publieke opinie over de EU.

In het gesprek over de EU (dat gevoerd werd vóórdat er gesproken werd over de oorlog in Oekraïne) blijken dezelfde overwegingen voor en tegen het lidmaatschap een rol te spelen als die we vóór de oorlog zagen in open antwoorden in de enquête. De oorlog onderstreept de noodzaak van de EU voor mensen wel, vooral het idee dat je samen sterker staat. In alle groepen komt naar voren dat men het een goede zaak vindt dat de EU-landen een blok vormen bij sancties, wapenleveranties of meer in het algemeen om tot gezamenlijke afspraken en oplossingen te komen. De oorlog en de consequenties daarvan hebben daarnaast volgens sommigen voor verdere bewustwording gezorgd dat Nederland als klein land kwetsbaar is en dat heeft extra benadrukt dat het EU-lidmaatschap voor Nederland noodzaak is.

A: 'Nee ik denk dat de noodzaak gewoon onderstreept wordt, dat veel mensen er misschien gewoon niet zo mee bezig zijn geweest en het belang er niet zo van inzagen, meer nationalistisch dachten, uhm en dat men nu wel inziet van goh sommige wereldproblematiek speelt zich niet alleen maar af elders, maar kan soms toch ook wel heel dichtbij plaatsvinden. En waar blijven we als Nederland zijnde dan met onze verminderende krijgsmacht.' (Amsterdam, groep t/m mbo)

Verschillende visies op het lidmaatschap, maar gedeelde kritiek

Achter de motieven die mensen geven voor en tegen deelname aan de EU gaan verschillende visies op de EU schuil. Van den Hoogen et al. (2022b) onderscheiden vier verschillende 'brillen' waarmee men naar het EU-lidmaatschap kan kijken. Deze brillen zijn ideaaltypen; het is dus goed mogelijk dat mensen niet volledig aan één van de brillen voldoen of mogelijk een combinatie van perspectieven kunnen hebben. Ten eerste is

er volgens Van den Hoogen en collega's de pragmatische blik, waarbij de EU voornamelijk als een instrument wordt gezien om zaken mogelijk te maken die Nederland alleen niet kan. Men staat niet afwijzend tegenover de EU, maar voelt er ook geen diepere verbinding mee. Men ziet de EU uiteindelijk vooral als een middel om bepaalde doelen te halen, zoals het bestrijden van klimaatverandering of het stimuleren van vrije handel. Ten tweede is er de federalistische bril, waarbij het idee van een 'Verenigde Staten van Europa' het droomscenario is. De grote mate van zelfstandigheid van de lidstaten wordt gezien als een belemmering voor een daadkrachtig optreden van de EU. Binnen dit perspectief is verdere Europese eenwording niet alleen een middel, maar ook een opzichzelfstaand doel. Ten derde onderscheiden Van den Hoogen en collega's het anti-establishmentperspectief, waarbinnen de EU wordt gezien als een kwaadaardig instituut, dat gerund wordt door een ondemocratische en zelfs corrupte elite. Brussel bepaalt en de 'gewone man op straat' mag hiervoor (financieel) opdraaien. Een vierde perspectief ten slotte kenmerkt zich door desinteresse. Deze mensen hebben geen duidelijke mening over de EU en hechten weinig betekenis aan het lidmaatschap.

Kijkend naar hoe mensen in de open antwoorden en in onze focusgroepen spreken over het lidmaatschap van de EU, wordt duidelijk dat de pragmatische blik dominant is. De basisintuïtie voor velen is 'samen sta je sterker', of dat Nederland te klein is om het alleen te redden. De EU is daarom een noodzakelijk gegeven om de stabiliteit en welvaart van Nederland te verzekeren. We zagen al eerder dat een belangrijk argument voor het lidmaatschap is dat de EU barrières voor vrijhandel wegneemt. De oorlog in Oekraïne heeft het idee van 'samen sta je sterker' voor sommigen daarnaast extra onderstreept (zie [kader 3.1](#)). Er wordt al met al weinig idealistisch over de EU gesproken en van een federalistische bril is dus maar weinig sprake. Verdere Europese eenwording lijkt voor velen niet een doel op zich te zijn. Het anti-establishmentperspectief is in meer of mindere mate voornamelijk terug te vinden onder tegenstanders van het EU-lidmaatschap: 'Brussel' beslist te veel, terwijl Nederland te veel betaalt.

Zoals we hierboven zagen en ook door anderen is aangetoond (vgl. Dekker en Den Ridder 2019; Van den Hoogen et al. 2022b), is er zowel onder voor- als tegenstanders van het EU-lidmaatschap kritiek op de EU. [Tabel 3.2](#) toont dat zo'n 18% van de mensen die in principe het EU-lidmaatschap steunen het eens is met de stelling dat de politiek in Den Haag te veel macht heeft overgedragen aan Brussel. Van de tegenstanders van het EU-lidmaatschap is dit 93%. Het is dan ook te simpel om burgers in te delen als óf euroscepticus óf eurofiel; het beeld is gecompliceerder (De Vries 2018; Van den Hoogen et al. 2022b). Dat zien we ook terug als mensen over de EU praten en voor- en nadelen van het lidmaatschap combineren.

Tabel 3.2   Sceptis over EU-lidmaatschap, bevolking van 18+, november 2021-februari 2022
(in procenten)

		Het is een goede zaak dat Nederland lid is van de EU		
		(helemaal) eens	neutraal	(helemaal) oneens
De politiek in Den Haag heeft al te veel macht overgeleverd aan Brussel.	(helemaal) eens	18	59	93
	neutraal	36	33	5
	(helemaal) oneens	37	3	1
	geen antwoord	9	5	0
totaal		100	100	100

Bron: NIB november 2021-februari 2022

‘Een groot aantal problemen is grensoverschrijdend en kunnen we als land niet alleen oplossen. Maar er moet wel een evenredige prijs voor worden betaald. De grote landen bepalen helaas de contributie waardoor we per hoofd van de bevolking het meeste bijdragen. Dit moet echt anders.’ (man, 71 jaar, havo/vwo, lidmaatschap goede zaak)

Meer of minder landen en samenwerking in de Europese Unie?

‘Samen bereik je meer, sta je sterker dan alleen. Maar ik realiseer me ook dat er een prijskaartje hangt aan het EU-lidmaatschap. Ik vraag me af of bijvoorbeeld het VK nu na de veelbesproken brexit, er beter voorstaat dan pakweg 5 jaar geleden. Ik denk alleen wel dat er te veel landen zijn toegetreden. Een aantal later toegetreden landen dragen weinig bij, maar er moet wel veel geld naartoe om ze drijvend te houden. Die solidariteit kost klauwen vol met geld en levert nagenoeg niets op. Het lijkt op geld storten in een bodemloze put.’ (man, 67 jaar, hbo, lidmaatschap goede zaak)

‘Omdat er Europese afspraken gemaakt kunnen worden zoals belastingen, etc., etc., werken in andere landen vergemakkelijkt wordt en wij meer Europeanen worden. Zorgwekkend dat dit Europese parlement zo ontzettend veel kost; bijvoorbeeld de verhuizing telkens van Brussel naar Strasbourg. Wat een kinderachtig gedoe en een slecht voorbeeld.’ (vrouw, 58 jaar, havo/vwo, lidmaatschap goede zaak)

‘Nederland is relatief klein land, maar over het algemeen rijk. Ik geloof dat lidmaatschap van de EU zorgt voor schaalvoordelen, ook al zijn er ook negatieve punten te benoemen, bijvoorbeeld dat veel besluitvorming vanuit de EU wordt bepaald waardoor Nederland een stuk van haar autonomie heeft weggegeven.’ (man, 40 jaar, wo, lidmaatschap goede zaak)

Zoals Van den Hoogen et al. (2022b) laten zien, is de redenering achter deze kritiek afhankelijk van iemands perspectief op de EU. Neem de kritiek dat de kosten van de EU te hoog zijn. Vanuit de pragmatische blik kan deze kritiek voortkomen uit het idee dat de EU geld spendeert aan zaken die onnodig (zoals de verhuizing Brussel-Straatsburg) of buitenproportioneel zijn. Daarentegen komt de kritiek op de kosten vanuit het anti-establishmentperspectief voort uit het idee dat de EU zelfzuchtig is en alleen uit op eigen gewin ten koste van de gewone man. Kortom, voor- en tegenstanders kunnen dezelfde kritiek hebben op de EU, maar de onderliggende redenen hiervoor kunnen verschillen.

Hoewel Van den Hoogen et al. (2022b) onverschilligheid als een opzichzelfstaand perspectief noemen, zien we vooral in focusgroepen en interviews dat er ook binnen de andere perspectieven onverschilligheid of op zijn minst gebrek aan interesse is. Uit de focusgroepen komt het beeld naar voren dat mensen in alle groepen het in het algemeen moeilijk vinden om tot een weloverwogen mening over de EU te komen; dat geven ze zelf ook aan. Het gebrek aan betrokkenheid is dus niet beperkt tot een bepaald perspectief. Men vindt het lastig om een goed beeld te krijgen van wat er speelt, maar is ook niet actief geïnteresseerd in de EU. Toch weerhoudt het gebrek aan interesse mensen er niet van, zoals we hierboven al aangaven, om tot een basisintuïtie te komen van wat men van de EU vindt.

Toekomst van de EU: samenwerking en uitbreiding

Hoe kijken burgers aan tegen de toekomst van de EU? Moet we meer gaan samenwerken of juist minder? En mag de EU in de toekomst uitbreiden? In de rest van dit hoofdstuk zoomen wij in op de vraag hoe burgers aankijken tegen verdere samenwerking binnen de EU en uitbreiding van de EU met nieuwe lidstaten.

Verdeeldheid over verdere samenwerking binnen EU

Zoals [tabel 3.3](#) laat zien, is er verdeeldheid over de vraag of er meer of minder samenwerking binnen de EU moet komen. Rond de 37% is van mening dat er meer gemeenschappelijk beleid zou moeten komen, terwijl 20% vindt dat er al te veel gemeenschappelijk beleid op EU-niveau bestaat. Een substantieel deel van 22% vindt dat het goed is zoals het nu is. Interessant genoeg is er ook een groep van 20% die geen mening heeft op deze stelling, wat nogmaals illustreert dat dit voor veel mensen een moeilijk thema is om zich een mening over te vormen.

Meer of minder landen en samenwerking in de Europese Unie?

Tabel 3.3 Steun voor samenwerking binnen de EU, bevolking van 18+, november 2021-februari 2022 (in procenten)^a

Er is nu al te veel gemeenschappelijk beleid.	20
Het is goed zoals het nu is.	22
Er zou meer gemeenschappelijk beleid moeten komen.	37
Geen antwoord.	20

a 'Als we het hebben over de samenwerking tussen de huidige lidstaten van de Europese Unie, welk van de volgende standpunten ligt dan het dichtst bij uw mening?'

Bron: NIB november 2021-februari 2022

Voorstanders: aanpak van grensoverschrijdende problemen

Ook bij deze vraag over verdere samenwerking vroegen we aan respondenten om hun mening toe te lichten. We kunnen verschillende redenen onderscheiden waarom mensen vinden dat er meer gemeenschappelijk beleid binnen de EU moet komen. Een veelgenoemd motief is dat de EU onmisbaar is bij het oplossen van grensoverschrijdende problematiek, zoals klimaatverandering, immigratie en veiligheid (Djundeva en Den Ridder 2021). Dit laatste betreft niet alleen de aanpak van grensoverschrijdende criminaliteit, maar ook het vormen van een geopolitiek machtsblok tegen bedreigingen zoals Rusland en China. De reactie van de verschillende lidstaten op de COVID-19-pandemie wordt daarbij nu ook vaak genoemd als reden voor meer gemeenschappelijk EU-beleid. Men beklaagt zich erover dat er geen coördinatie was tussen de verschillende lidstaten in de bestrijding van corona. Uit eerder onderzoek kwam al naar voren dat Nederlanders over het algemeen ontevreden waren met de aanpak door de EU van de coronapandemie (Djundeva en Den Ridder 2021).

'Regelgeving, belastingen en lasten en dergelijke kunnen naar mijn idee beter verdeeld worden. Ook gaf coronabeleid duidelijk aan dat het handiger zou zijn regels beter op elkaar af te stemmen, zodat niet half Nederland naar België zou gaan en andersom omdat daar meer mogelijk was.' (vrouw, 43 jaar, hbo, meer gemeenschappelijk beleid)

'Er moet meer gemeenschappelijk beleid komen, omdat de grenzen open zijn en het dus wenselijk is dat het beleid ook hetzelfde is in de lidstaten. Je ziet nu de verschillen met betrekking tot corona. Ook zou er meer samenwerking moeten zijn op het gebied van defensie.' (vrouw, 52 jaar, mbo, meer gemeenschappelijk beleid)

'Op het gebied van klimaat, standpunt wat betreft de situatie met Rusland, de verdediging van Europees gebied, de coronamaatregelen zou Europa veel meer een gezamenlijk standpunt in moeten nemen.' (vrouw, 71 jaar, hbo, meer gemeenschappelijk beleid)

'Op onzinzaken zijn we gehouden aan EU, maar als het om praktische dingen gaat dan doet iedereen maar wat. Denk aan COVID, totaal geen EU-beleid alleen zwabberbeleid per land.' (man, 64 jaar, hbo, meer gemeenschappelijk beleid)

Uit eerder onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (Dekker en Den Ridder 2019; Djundeva en Den Ridder 2021) komt sterk het beeld naar voren dat er enerzijds grote bereidheid is tot meer gemeenschappelijke regels en afspraken op EU-niveau, zeker op grensoverschrijdende thema's zoals klimaat, veiligheid en immigratie. Anderzijds willen mensen geen bemoeienis in zaken die zij als pure nationale of lokale aangelegenheden beschouwen, zoals nationale culturele tradities en streekproducten. Hierbij speelt mogelijk het idee dat Nederland het al heel goed doet op bepaalde terreinen (Dekker en Den Ridder 2019). Als mensen dus pleiten voor meer gemeenschappelijk Europees beleid, dan komt dit deels voort uit het idee

Meer of minder landen en samenwerking in de Europese Unie?

dat dit zal betekenen dat Nederland weinig zal hoeven veranderen, maar andere lidstaten veel. Zo vindt men dat bepaalde landen op terreinen zoals de opvang van vluchtelingen, duurzaamheidstransitie of de rechtsstaat (Hongarije en Polen) te veel afwijken van de afgesproken lijn, en zou men graag meer samenwerking zien om deze landen weer in het gareel te krijgen. Hoewel men zeker op grensoverschrijdende problemen een gemeenschappelijke aanpak vanuit de EU wenst, lijkt men er niet toe bereid daar meer voor te willen betalen via bijvoorbeeld Europese belastingen of een hogere nationale afdracht.

Tegenstanders: kosten, soevereiniteit en te veel verschillen

Bij de argumenten van tegenstanders van meer gemeenschappelijk EU-beleid zien we vergelijkbare redenen terug als het gaat om het lidmaatschap. Zo stellen mensen dat Nederland door meer gemeenschappelijk beleid alleen nog maar meer zal moeten opdraaien voor het wanbeleid in andere lidstaten. Daarnaast doen ze ook vaak een beroep op soevereiniteit: Nederland moet uiteindelijk wel baas blijven over eigen land en er moet niet te veel bemoeienis vanuit Brussel zijn. Hieraan gekoppeld heerst het idee dat de lidstaten cultureel en economisch te veel van elkaar verschillen. Hierbij botsen de belangen van Nederland op financieel terrein met de zuidelijke lidstaten, en op het gebied van normen en waarden met oostelijke lidstaten zoals Polen en Hongarije. Hierdoor is ‘gemeenschappelijk’ beleid onmogelijk en kan dit uiteindelijk ten koste gaan van de eigenheid en belangen van Nederland. Interessant genoeg zien we bij voorstanders van meer samenwerking dat deze verschillen tussen lidstaten een motivator zijn om meer gemeenschappelijk op te trekken op EU-niveau. Voor tegenstanders zijn verschillen daarentegen een indicatie dat ‘gemeenschappelijk’ niet echt mogelijk is en soms zelfs niet wenselijk.

‘Men moet over het algemeen en ook specifiek veel meer rekening houden met de cultuur, politiek, geschiedenis, ontwikkeling en gevoeligheden van de diverse lidstaten. Dan voorkom je botsingen en onenigheid. Vooral het immigratie- en het drammerige klimaatbeleid zijn buitengewoon ongewenst. Als een land geen immigranten wil, moet je dat doodgewoon respecteren.’
(man, 75 jaar, wo, er is al te veel gemeenschappelijk beleid)

‘Er zou eigenlijk MEER gemeenschappelijk beleid moeten zijn/komen. Maar gegeven het feit dat de club al te groot is en er te veel landen zijn die te veel afwijken van de Noordwest-Europese groep (denk aan corruptie, financiën niet op orde, democratie onder druk in die andere landen) zou meer gemeenschappelijk beleid een onaanvaardbare teruggang zijn voor ons.’ (man, 72 jaar, wo, goed zoals het nu is)

‘De diverse lidstaten zijn te verschillend van elkaar, waardoor er geen eenheid is zoals bijv. de financiële ongelijkheid ten aanzien van de zuidelijke landen. En als het om mensenrechten gaat verschilt het te veel met de oostelijke landen.’ (vrouw, 61 jaar, hbo, er is al te veel gemeenschappelijk beleid)

‘De Nederlandse economie heeft duidelijk behoefte aan een ander (bijvoorbeeld) rentebeleid dan de Italiaanse. De Nederlandse economie heeft andere prioriteiten op het gebied van zorg, heeft een andere woningmarkt, een ander belastingstelsel, andere bevolkingsopbouw (andere sectoren in de economie die belangrijk zijn) dus andere immigratiewensen. Dit kun je niet eenvoudig centraal regelen zonder aan individuele belangen af te doen.’ (man, 34 jaar, wo, er is al te veel gemeenschappelijk beleid)

Weinig publieke steun voor verdere uitbreiding van de EU

Zoals in [tabel 3.4](#) valt op te merken, was er tot februari 2022 weinig steun voor verdere uitbreiding van de EU. Een meerderheid gaf aan dat het beter zou zijn geweest als de EU kleiner was gebleven (36%) of dat het aantal lidstaten van de EU goed is zoals het nu is (27%). Een minderheid van 19% vindt dat de EU verder moet uitbreiden met landen die aan de toelatingscriteria voldoen. Daarnaast bestaat er een substantiële

groep van 18% die geen antwoord geeft, wat aangeeft dat het voor een groep burgers een moeilijke vraag is. De lage publieke steun voor verdere uitbreiding van de EU in Nederland past in de langeretermijntrend. Uit gegevens van de Eurobarometer blijkt dat steun voor verdere uitbreiding tot en met begin 2022 rond de 30% schommelde (zie [figuur 3.2](#)). Een belangrijke vraag is of deze algemene terughoudendheid tegenover verdere uitbreiding van de EU ook iets zegt over de specifieke steun voor toetreding van individuele landen, met name Oekraïne (zie [kader 3.2](#)).

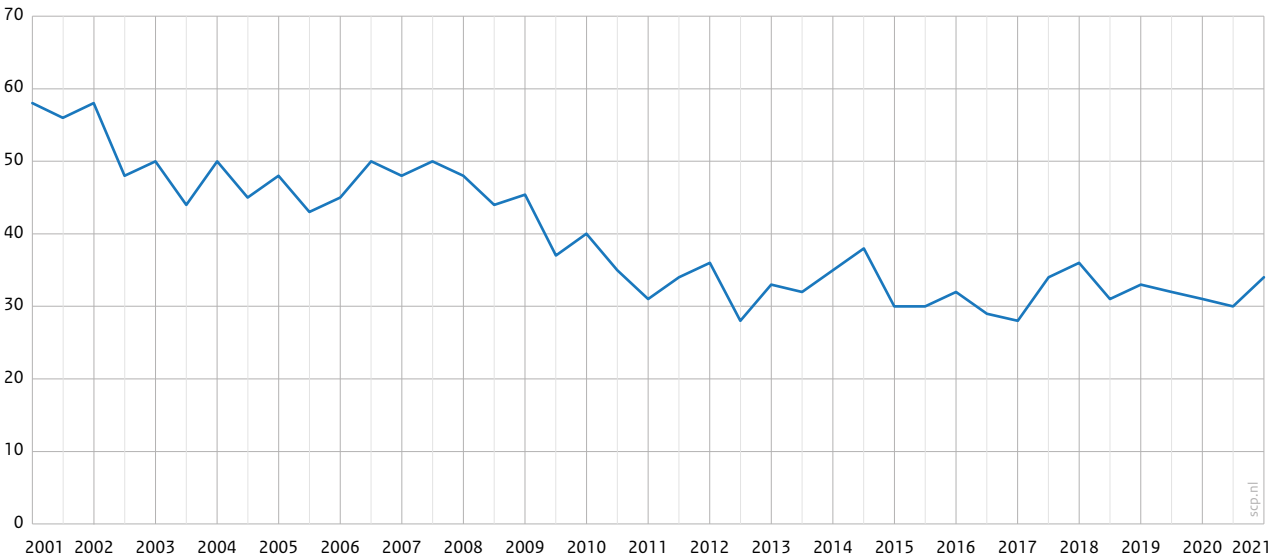
Tabel 3.4   Steun voor EU-uitbreiding, bevolking van 18+, november 2021-februari 2022 (in procenten)^a

Het zou beter zijn geweest als de EU kleiner was gebleven.	36
Het aantal lidstaten van de EU is goed zoals het nu is.	27
De EU moet verder uitbreiden met landen die aan de toelatingseisen voldoen.	19
Geen antwoord.	18

a 'Als het gaat over het aantal lidstaten van de Europese Unie (EU), welk van de volgende standpunten ligt dan het dichtst bij uw mening?'

Bron: NIB november 2021-februari 2022

Figuur 3.2   Steun voor EU-uitbreiding, bevolking van 15+, 2001-2021 (in procenten)^a

a 'Wat is uw mening over de volgende stellingen? Wilt u me vertellen of u ervoor of ertegen bent? Verdere uitbreiding van de EU met andere landen in de aankomende jaren.' Weergegeven is het aandeel dat met de stelling instemt (niet weergegeven: tegen en weet niet).

Bron: Eurobarometer 56-96 (2001-januari/februari 2022)

Kader 3.2   Is er steun voor uitbreiding van de EU met Oekraïne?

Op verzoek van de Tweede Kamer heeft het Sociaal en Cultureel Planbureau in juni 2022 een notitie gepubliceerd over het publieke draagvlak voor uitbreiding van de EU (Den Ridder en Djundeva 2022). Hieruit komt naar voren dat er in Nederland weinig publieke steun voor uitbreiding is, maar uit de notitie blijkt ook dat veel bestaand onderzoek in algemene zin vraagt naar uitbreiding en niet naar de toetreding van specifieke landen, zoals Oekraïne. In mei 2022 zijn er vier focusgroepen gehouden in Amsterdam en Hoogeveen, waarin met 28 Nederlanders onder andere is gesproken over de wens van Oekraïne om lid te worden van de EU. Hoe kijkt men hier tegenaan? En aan welke eisen moet Oekraïne voldoen? Rond de tijd van de focusgroepen had de Oekraïense president Zelensky duidelijk kenbaar

Meer of minder landen en samenwerking in de Europese Unie?

gemaakt de wens te hebben om Oekraïne toe te laten treden tot de EU en de voorzitter van de Europese Commissie, Ursula von der Leyen, had hem symbolisch een inschrijfformulier aangeboden. Het is belangrijk te vermelden dat deze focusgroepen dus werden gehouden vóór het advies van de Europese Commissie om Oekraïne kandidaat-lidstaat te maken.

Ondanks dat men aangeeft het moeilijk te vinden om te overzien wat een EU-lidmaatschap van Oekraïne zou betekenen, heeft men er wel een mening over. Gevraagd naar hoe men aankijkt tegen de wens van Oekraïne om lid te worden van de EU, kunnen veel deelnemers deze wens begrijpen. Maar deze wens levert geen onverdeeld positieve reacties op. De tendens is dat in deze tijd geen overhaaste beslissingen moeten worden genomen. Sommigen maken zich zorgen over een mogelijke verdere escalatie met Rusland als Oekraïne toetreedt. Veelal stelt men dat Oekraïne pas mag toetreden als het aan de toelatingscriteria voldoet, zoals geen corruptie, een stabiele economie, westerse normen en waarden, en een functionerende rechtsstaat. Een vervroegde toetreding van Oekraïne zou daarbij tot instabiliteit van de EU kunnen leiden en ook Nederland kunnen benadelen.

A: 'Is niet eerlijk tegenover de landen die nu op de wachtlijst staan, je moet het traject doorlopen. Er is veel corruptie in het land, laat ze eerst aan de regels voldoen. Er zijn problemen met Hongarije, om nou nog zo'n probleemland erbij te hebben.'

Moderator: 'Het zou niet eerlijk zijn?'

A: 'Nee, we hadden het net over gelijktrekken. In die landen hebben ze heel andere spelregels.'

Moderator: 'Wat bedoel je met spelregels?'

A: 'Een heel simpel voorbeeld, Oekraïne met plofkippen. In Nederland moeten ze bepaald voer hebben. In Oekraïne heb je boerderijen zo groot als Utrecht, daar lopen een miljard kippen rond. Daar kun je niet tegen concurreren. Dierenwelzijn is daar anders dan hier.'

Moderator: 'En dat bedoel je met spelregels, wet- en regelgeving?'

A: 'Ja en zo zijn er honderden voorbeelden.'

Moderator: 'Hoe denken de anderen hierover?'

B: 'Net zoals jij zegt, ze mogen best een aanvraag indienen. Maar ze moeten net als andere landen erbij kunnen komen. Misschien duurt dat nog 20 jaar. Ze moeten laten zien dat ze het aankunnen.'

Moderator: 'Ze moeten aan bepaalde voorwaarden voldoen?'

B: 'Ja. Ik ben het met Rutte eens. Eerst dacht ik doe maar gauw erbij, meer tegen Poetin. Ik vind het goed dat hij direct zei dat gaan we niet doen.'

C: 'Je moet het niet doen op basis van emotie.' (Hoogveen, groep hbo/wo)

Men verwacht dat het nog lang zal duren voordat Oekraïne aan deze criteria zal voldoen. Het zou daarbij oneerlijk zijn volgens sommigen als Oekraïne eerder zou mogen toetreden dan andere kandidaat-lidstaten die al langer in de wacht staan. Kortom, ook al snapt men de wens van Oekraïne om lid te worden, als puntje bij paaltje komt, moet Oekraïne net als andere landen aan de regels voldoen om toe te mogen treden.

Steun voor EU en uitbreiding gaan niet altijd hand in hand

Steun voor meer gemeenschappelijk EU-beleid en verdere uitbreiding van de EU gaan niet altijd samen. Steun voor ons lidmaatschap of een verdere verdieping van de EU, en uitbreiding van de EU zijn twee zaken waar burgers verschillend over kunnen denken (Karp en Bowler 2006; Toshkov en Krouwel 2022; Van den Hoogen et al. 2022a). Zoals is te zien in [tabel 3.5](#) zijn de voorstanders van het EU-lidmaatschap verdeeld over verdere uitbreiding. Onder de voorstanders van het EU-lidmaatschap is slechts 25% voor verdere uitbreiding van de EU met staten die aan de toelatingscriteria voldoen, terwijl 27% aangeeft dat de EU kleiner zou moeten zijn. Een grote groep van 34% geeft aan dat het aantal zo goed is. Eenzelfde beeld wordt zichtbaar als we kijken naar steun voor meer gemeenschappelijk EU-beleid ([tabel 3.6](#)). Van de groep die stelt dat er in de toekomst meer samenwerking zou moeten komen, is 36% voor verdere uitbreiding, maar tegelijkertijd is 32% daartegen. Daarnaast vindt 22% het aantal lidstaten goed zoals het nu is. Met andere woorden, zelfs onder de groepen die in principe het lidmaatschap steunen en pleiten voor meer samenwerking is er een significante groep burgers die meer terughoudend is over verdere uitbreiding van de EU.

Meer of minder landen en samenwerking in de Europese Unie?

Tabel 3.5 Steun voor EU-uitbreiding, bevolking van 18+, november 2021-februari 2022 (in procenten)^a

Uitbreiding EU	Het is een goede zaak dat Nederland EU-lid is		
	(helemaal) eens	neutraal	(helemaal) oneens
Het zou beter zijn geweest als de EU kleiner was gebleven.	27	51	69
Het aantal lidstaten van de EU is goed zoals het nu is.	34	17	4
De EU moet verder uitbreiden met landen die aan de toelatingseisen voldoen.	25	6	5
Geen antwoord.	14	26	21
totaal	100	100	100

a Percentages zijn kolompercentages.

Bron: NIB november 2021-februari 2022

Tabel 3.6 Steun voor EU-uitbreiding en meer EU-samenwerking, bevolking van 18+, november 2021-februari 2022 (in procenten)^a

Uitbreiding EU	samenwerking EU		
	te veel gemeenschappelijk beleid	goed zoals het is	meer gemeenschappelijk beleid
Het zou beter zijn geweest als de EU kleiner was gebleven.	77	23	32
Het aantal lidstaten van de EU is goed zoals het nu is.	13	54	27
De EU moet verder uitbreiden met landen die aan de toelatingseisen voldoen.	5	16	36
Geen antwoord.	6	7	5
totaal	100	100	100

a Percentages zijn kolompercentages.

Bron: NIB november 2021-februari 2022

Verschil in beleving van EU naar partijvoorkeur en opleidingsniveau

In de steun voor het lidmaatschap, de samenwerking binnen en de verdere uitbreiding van de EU zijn tegenstellingen binnen de Nederlandse samenleving zichtbaar. Deze verschillen zijn weergegeven in [tabel 3.7](#). Voor alle uitkomsten zien we dat er duidelijk verschillen zijn naar partijvoorkeur en opleidingsniveau. Onder druk van processen van globalisering, zoals toegenomen handelsstromen, immigratie en de opkomst van supranationale organisaties zoals de EU, is er een nieuwe ‘culturele’ lijn van politiek conflict ontstaan in de Nederlandse samenleving (Kriesi et al. 2008; Bovens et al. 2014). Deze ‘culturele’ dimensie heeft ervoor gezorgd dat onderwerpen gerelateerd aan globalisering, zoals de Europese eenwording, gepolitiseerd zijn geraakt. Kiezers van partijen met meer internationale oriëntatie (zoals VVD/D66 en GroenLinks/Volt) steunen het EU-lidmaatschap vaker en zijn in grotere mate voor meer gemeenschappelijk EU-beleid en verdere uitbreiding van de EU. Daarentegen zijn kiezers van nationaal-conservatieve partijen die hameren op het belang van de eigen nationale identiteit en het belang van de nationale grenzen zoals de PVV en JA21 veel terughoudender over deze vraagstukken. Niet-stemmers staan duidelijk ook meer aan de sceptische kant.²⁶

Meer of minder landen en samenwerking in de Europese Unie?

Ook opleidingsniveau vormt een duidelijke scheidslijn bij opvattingen over de EU (Bovens en Wille 2017). Mensen met maximaal basisschool of een vmbo-diploma zijn meestal terughoudender over het EU-lidmaatschap en verdere verdieping en verbreding van de EU, terwijl burgers met een hbo- of wo-diploma hier in de regel enthousiaster over zijn.²⁷ In de literatuur worden verschillende mogelijke redenen gegeven voor dit verschil (Kunst et al. 2020; Kuhn et al. 2021). Ten eerste kan het direct een gevolg van scholing zelf zijn; hbo- en wo-geschoolden worden langer gesocialiseerd in liberale en kosmopolitische waarden (Stubager 2008). Daarnaast is het mogelijk dat onderwijs mensen sorteert in verschillende milieus waarin men in verschillende mate de voordelen van Europese eenwording ervaart (Gabel en Palmer 1995; Kuhn 2015). Over het algemeen ervaren hbo- en wo-opgeleiden meer voordelen van de open grenzen dan andere opleidingsgroepen (Dekker et al. 2020). Dit betekent niet dat hbo- en wo-geschoolden in ruime meerderheid voor verdere samenwerking en uitbreiding zijn: 44% is voor meer gemeenschappelijk beleid, terwijl slechts 24% voor verdere uitbreiding van de EU is. Kortom, in alle opleidingsniveaus overheerst terughoudendheid.

Tabel 3.7 Beleving van EU, bevolking van 18+, november 2021-februari 2022 (in procenten)^a

	EU-lidmaatschap goede zaak ^b	meer samenwerking binnen EU ^c	verdere uitbreiding EU ^d
allen	68	37	19
man	70	45	20
vrouw	65	30	18
18-34 jaar	75	34	22
35-54 jaar	67	38	21
≥ 55 jaar	63	39	15
basis + vmbo	53	31	12
havo/vwo + mbo	64	35	18
hbo/wo	81	44	24
VVD/D66	87	47	26
CDA/CU	82	42	24
PVV/FvD/JA21/SGP	32	21	6
GroenLinks/Volt	90	61	32
SP/PvdD	69	46	15
PvdA	79	46	24
niet-stemmen	43	17	9

a Vetdrukte percentages wijken statistisch significant ($p < 0,01$) af van de andere groep(en). Partijen zijn samengevoegd op basis van affiliatie in het Europees Parlement. De fracties ECR (antifederalistisch en conservatief) en ID (rechts-populistisch) zijn samengevoegd.

b Deze kolom geeft % (helemaal) eens met stelling dat EU-lidmaatschap een goede zaak is.

c Deze kolom geeft % (helemaal) eens met stelling dat er meer gemeenschappelijk beleid op EU-niveau moet komen.

d Deze kolom geeft % (helemaal) eens met stelling dat EU moet uitbreiden met landen die aan de voorwaarden voldoen.

Bron: NIB november 2021-februari 2022

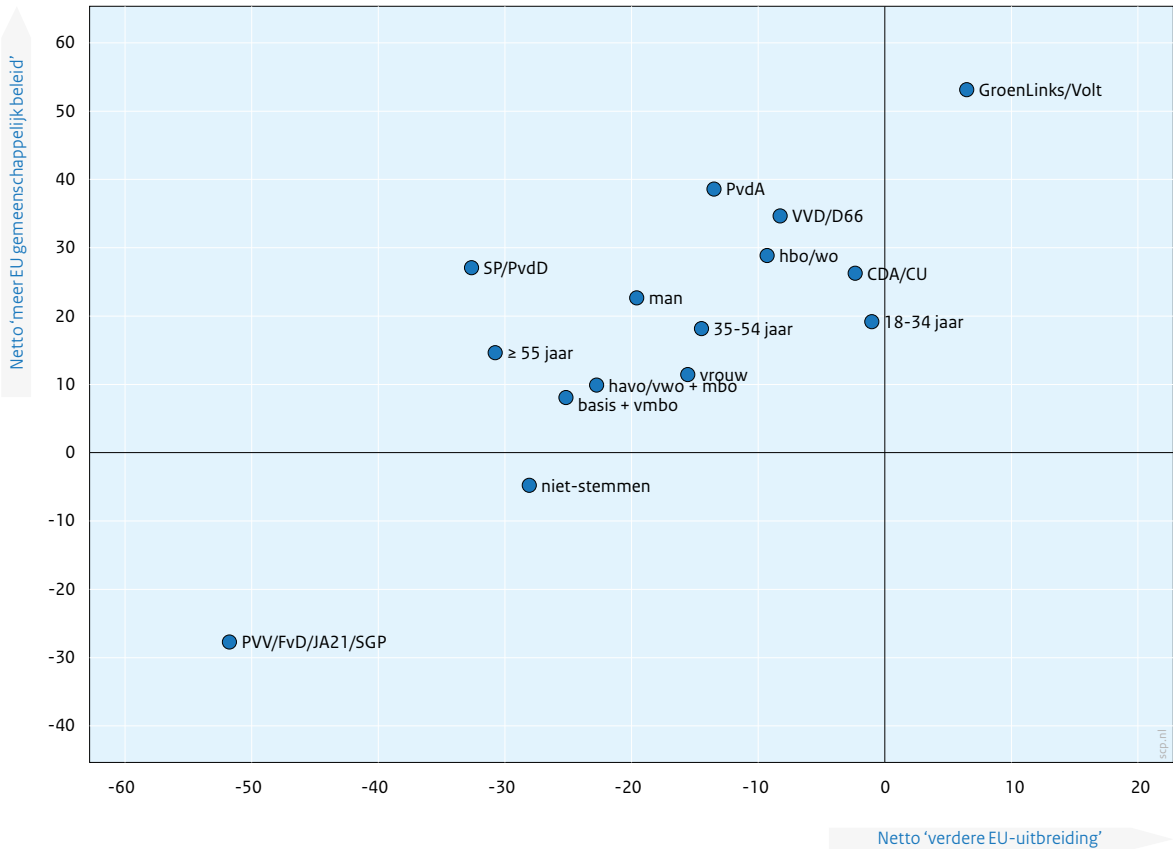
In het kader van gemeenschappelijk beleid zijn vrouwen duidelijk terughoudender dan mannen.²⁸ Een mogelijke verklaring hiervoor is dat vrouwen eerder dan mannen toegeven dat ze te weinig weten van de EU om een oordeel te kunnen vellen (Nelsen en Guth 2000). Hierdoor vullen vrouwen in vragenlijsten eerder de ‘weet niet’-optie in. Dat lijkt nu ook het geval te zijn. Terwijl van de mannen 12% geen antwoord geeft op

Meer of minder landen en samenwerking in de Europese Unie?

de vraag of er meer samenwerking op EU-niveau zou moeten zijn, geeft 27% van de vrouwen geen antwoord.

De opvattingen over EU-samenwerking en EU-uitbreiding uitgesplitst naar partijvoorkeur, opleidings-niveau, geslacht en leeftijd zijn samengenomen in [figuur 3.3](#). Om tot nettoscores te komen is het percentage tegenstanders afgetrokken van het percentage voorstanders. Kiezers van GroenLinks/Volt en PVV/FvD/JA21/SGP nemen duidelijk de uiterste posities in. Hier lijkt sprake van óf een totale omarming óf een totale afwijzing van de EU. Voor de andere groepen is het beeld genuanceerder. De stemming lijkt relatief positief over verdere samenwerking, maar mensen zijn terughoudend als het aankomt op verdere uitbreiding van de EU. Dit sluit aan bij de bevindingen dat steun voor samenwerking en uitbreiding niet altijd hand in hand gaan.

Figuur 3.3 Opvattingen over meer gemeenschappelijk EU-beleid en EU-uitbreiding in groepen, bevolking van 18+, november 2021-februari 2022 (in nettoscores)^a

a Vermeld zijn nettoscores. Horizontaal: % 'De Europese Unie moet verder uitbreiden met kandidaat-lidstaten als ze aan de toelatingseisen voldoen' - % 'Het zou beter zijn geweest als de Europese Unie kleiner was gebleven'. Verticaal: % 'De samenwerking zou nog verder moeten gaan' - % 'Er is nu al te veel gemeenschappelijk beleid'.

Bron: NIB november 2021-februari 2022

Nederland in vergelijkend perspectief relatief terughoudend over EU

Waar staat Nederland in vergelijking met de andere EU-lidstaten als het aankomt op verdere verdieping en uitbreiding van de Europese Unie? Op het gebied van uitbreiding hoort Nederland duidelijk bij de meer kritische landen binnen de EU-27, zoals Duitsland, Oostenrijk en de Scandinavische landen. Hierbij is het interessant om op te merken dat er een duidelijke tweespalt is tussen aan de ene kant de West-Europese landen die terughoudend zijn over verdere uitbreiding, en aan de andere kant de Oost- en Zuid-Europese landen die hier welwillender in zijn. Deze tweedeling is vaker zichtbaar bij EU-gerelateerde thema's

(De Vries 2018). Burgers in West-Europa zijn over het algemeen meer tevreden met de kwaliteit van het eigen nationale bestuur dan burgers in Oost- en Zuid-Europa. Hierdoor is men terughoudender als het aankomt op Europese aangelegenheden. Daarnaast zijn West-Europese landen ook vaker nettobetaler aan de EU en burgers in deze landen verwachten mogelijk dat uitbreiding voornamelijk betekent dat zij meer moeten gaan betalen. Op het gebied van verdere Europese samenwerking schommelt Nederland rond het gemiddelde van de EU-27.

Figuur 3.4 Opvattingen over EU-besluiten en EU-uitbreiding in groepen, bevolking van 15+, winter 2021-2022 (in nettoscores)^a

a Vermeld zijn nettoscores. Horizontaal: % voor - % tegen 'verdere uitbreiding van de EU met andere landen in de toekomst'. Verticaal: % (sterk) eens - % (sterk) oneens met 'Er moeten meer besluiten op EU-niveau komen'.

Bron: Eurobarometer 96 (januari/februari 2022)

Slot

In dit hoofdstuk keken we naar de publieke opinie in Nederland over de EU. Een ruime meerderheid vindt het Nederlandse lidmaatschap van de EU een goede zaak. Die opvatting komt voornamelijk voort uit het idee dat een klein land als Nederland simpelweg niet zonder de EU kan en voor zijn handel en veiligheid afhankelijk is van de EU. Hoewel het aandeel dat het Nederlandse lidmaatschap van de EU steunt in de NIB-enquête veel hoger ligt dan in eerder COB-metingen (zie [hoofdstuk 4](#)), zijn de uitkomsten in dit COB niet heel anders dan eerder. In de NIB-enquête mogen respondenten gemiddeld positiever zijn over de EU, ook hier is het beeld dat ondanks de steun voor het lidmaatschap, de tevredenheid met de Europese politiek lager ligt, men zeer terughoudend is over uitbreiding van de EU met nieuwe lidstaten en verdeeld is over verdere samenwerking.

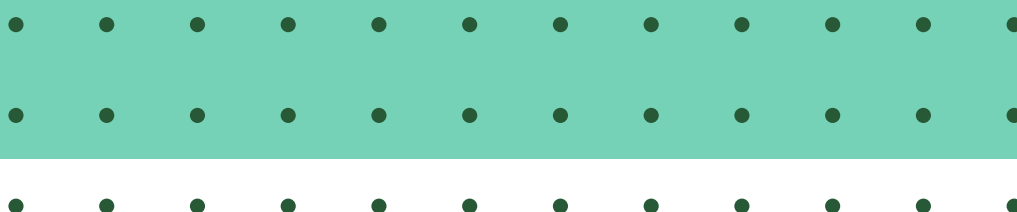
Sinds 2020 zijn burgers sterk geconfronteerd met de internationale verwevenheid van Nederland. Verstoorde productieketens en de stijgende prijzen van voedsel en energie als gevolg van de coronapandemie en de oorlog in Oekraïne hebben duidelijk gemaakt hoe crises en gebeurtenissen in het buitenland ook

Meer of minder landen en samenwerking in de Europese Unie?

het dagelijks leven in Nederland kunnen beïnvloeden. De vraag is in hoeverre dit soort gebeurtenissen de oriëntatie op het buitenland van Nederlanders verandert. Hebben ze Nederlanders bewuster gemaakt van het belang van internationale samenwerking (binnen de EU) en solidariteit of trekt men zich meer terug achter de eigen grenzen? Eerder onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau gaf aan dat de coronapandemie niet voor een radicaal andere blik op de EU heeft gezorgd (Djundeva en Den Ridder 2021). In dit hoofdstuk zagen we echter wel dat de versplinterde aanpak van de coronapandemie in de verschillende lidstaten voor sommigen geldt als voorbeeld waar tussen de lidstaten meer op moeten worden samengewerkt.

Hoe de oorlog in Oekraïne deze opvattingen zal beïnvloeden, is nog de vraag. Opiniepeilingen aan het begin van de oorlog gaven aan dat de tevredenheid met de EU toenam.²⁹ Het dominante idee van ‘samen sta je sterk’ kan door de oorlog mogelijk verder zijn versterkt. Maar zoals we ook zagen in de focusgroepen raakt men naarmate de tijd verstrijkt ook gewend aan de oorlog in Oekraïne, waardoor deze initiële steun mogelijk in de nabije toekomst weer wegebt. Hier is ook van belang hoe de oorlog zich op termijn zal ontwikkelen. Kortom, het blijft belangrijk om deze opvattingen in de toekomst te blijven monitoren. In de aanloop naar de verkiezingen voor het Europees Parlement in 2024 zal het COB volgend jaar wederom de publieke opinie over de EU in Nederland onderzoeken.

04

Ontwikkelingen
door de tijd

Kernpunten

Het aandeel dat een [verslechtering van de economie](#) verwacht, was in de winter van 2021/2022 groter dan in het najaar. De tevredenheid met de economie nam iets af, de tevredenheid met de eigen financiën bleef hoog.

De grootste groep Nederlanders was in de winter van 2021/2022 somber over [de richting die het land opgaat](#). Ook de afgelopen jaren overheerste het pessimisme over Nederland.

Het [vertrouwen in en de tevredenheid met de landelijke politiek was laag](#) en dat blijft zo. De [tevredenheid met het bestuur van de gemeente](#) ligt hoger dan de tevredenheid met de politiek in Den Haag en Europa. Het [vertrouwen in anderen](#) is stabiel.

De grootste groep Nederlanders vindt het [lidmaatschap van de Europese Unie](#) (EU) een goede zaak. Vanwege een trendbreuk kunnen we deze uitkomst niet vergelijken met eerder.

Inleiding

In dit hoofdstuk bekijken we de ontwikkelingen in de publieke opinie voor de belangrijkste thema's die we eerder in dit bericht bespraken: de (economische) stemming, politiek vertrouwen en de Europese Unie. Ook kijken we naar enkele verwante indicatoren uit Nederland in Beeld, zoals sociaal vertrouwen, tevredenheid met het gemeentebestuur en houdingen over globalisering. In de voorgaande hoofdstukken maakten we gebruik van data vanaf medio 2021 van de nieuwe SCP-brede enquête Nederland in Beeld (NIB). Het COB volgt en duidt de publieke opinie al sinds 2008 en heeft als doel een beeld te geven van de veranderingen en constanten in de opvattingen van Nederlanders over politieke en maatschappelijke kwesties. Met de nieuwe NIB-enquête is het COB toekomstbestendig. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) trekt voor deze enquête namelijk jaarlijks een kanssteekproef uit de Nederlandse bevolking en op basis daarvan kunnen we representatieve uitspraken blijven doen over de publieke opinie van de Nederlandse volwassen bevolking. Bijkomend voordeel is dat het COB-onderzoek met de NIB-enquête sinds medio 2021 continu in het veld is.

Door deze overgang naar een nieuwe dataverzameling moeten we wel de nodige voorzichtigheid betrachten als we de uitkomsten van de NIB-metingen vergelijken met metingen vóór medio 2021. Het COB werd toen als zelfstandig onderzoek uitgezet in het onderzoekspanel van MarketResponse (MR; 2008-2020) en het LISS-panel van CentERdata (2020-2021). Een overgang naar een nieuwe methode brengt namelijk methodologische databreuken met zich mee. Omdat een van de doelen van het COB is om ontwikkelingen in de publieke opinie te volgen, proberen we zo transparant als mogelijk te zijn over de veranderingen. We investeerden in parallelle metingen in de verschillende databronnen om de gevolgen van de overgangen systematisch te kunnen analyseren.³⁰ Uit de methodologische verkenning blijkt onder andere dat NIB-deelnemers over het algemeen iets positiever in hun oordeel en meer tevreden zijn dan LISS-deelnemers. In de meeste gevallen gaat het statistisch om een klein tot heel klein verschil.

In dit hoofdstuk laten we zien hoe de COB-indicatoren in NIB zich verhouden tot eerdere COB-metingen. Door de methodologische trendbreuken zijn statistische trendanalyses met eerdere gegevens uit andere databronnen niet mogelijk. We kunnen in dit hoofdstuk dus wel algemene uitspraken doen over ontwikkelingen in de tijd, maar kunnen en zullen geen exacte percentages tussen de databronnen vergelijken. Door de extra investeringen – namelijk de parallelle metingen bij de overgangen tussen MR/LISS en LISS en NIB – kunnen we deze drie databronnen in tabellen en figuren wel met elkaar verbinden en is een globale vergelijking met voorgaande jaren mogelijk.³¹ In de figuren en tabellen geven we duidelijk aan of de data zijn verzameld in het onderzoekspanel van MarketResponse (in de periode 2008-2020/2), in het LISS-panel van CentERdata (LISS, in de periode 2020/2-2021/4) of als onderdeel van Nederland in Beeld (NIB, vanaf juli 2021).

Economische verwachtingen verslechteren

Een overgrote meerderheid was in de winter van 2021/2022 voldoende tevreden met de eigen financiële situatie (86%) en met de Nederlandse economie (78%). De tevredenheid met de economie daalde iets ten opzichte van de maanden ervoor. Ondanks de methodologische trendbreuk is het duidelijk dat de economische stemming vanaf november 2021 is verslechterd (zie [tabel 4.1](#) en [figuur 4.1](#)). Cijfers van het CBS laten zien dat de economische tevredenheid en de verwachtingen na februari 2021 nog verder verslechterden (zie [hoofdstuk 1](#)).

Ontwikkelingen door de tijd

Tabel 4.1 Tevredenheid en verwachtingen economie en eigen financiële situatie, bevolking van 18+, 2008-2022 (in procenten)^a

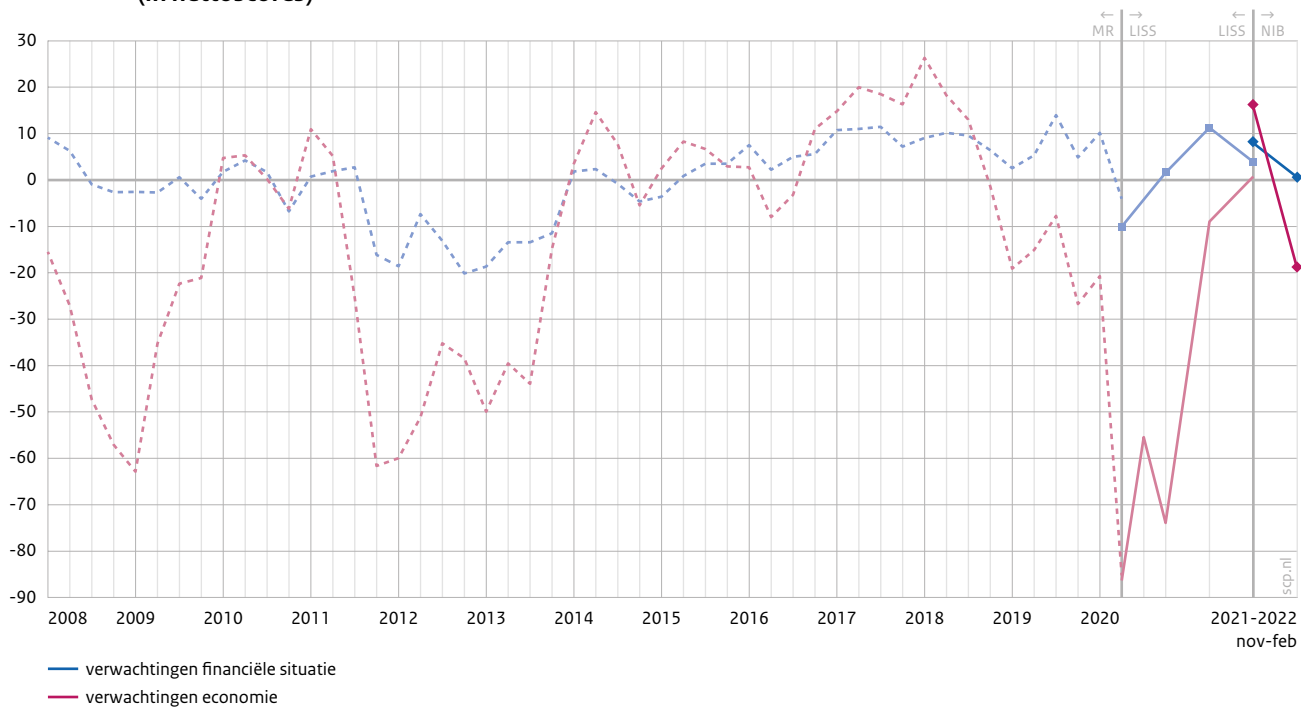
	2008- 2011	2012- 2015	2016- 2019	2020/ 1	2020/2 (MR)	2020/2 (LISS)	2020/ 3	2020/ 4	2021/ 2	2021/ oktober (LISS)	2021/ juli- oktober (NIB)	2021-2022/ november- februari (NIB)
tevreden met ^a												
eigen financiële situatie	85	81	82	86	88	83	86	83	81	83	89	86
Nederlandse economie	71	60	79	82	86	82	75	71	73	72	84	78
verwachtingen van de eigen financiële situatie ^b												
slechter	18	25	15	15	22	24	.	19	12	18	18	25
gelijk	64	58	63	61	61	61	.	61	65	60	56	49
beter	18	17	22	25	18	14	.	20	23	22	26	26
verwachtingen van de Nederlandse economie ^b												
slechter	41	41	21	31	88	89	68	79	41	31	25	43
gelijk	40	39	54	59	9	9	20	17	28	37	35	32
beter	19	21	25	10	3	3	12	5	32	32	40	24

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (zeer ontevreden) tot 10 (zeer tevreden) in antwoord op de vraag 'Kunt u op een schaal van 1 tot en met 10 aangeven hoe tevreden u bent met de Nederlandse economie / uw eigen financiële situatie?'. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die in deze meting significant ($p < 0,01$) afwijken van de voorlaatste meting.

b Het betreft hier verwachtingen voor de komende twaalf maanden.

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-februari 2022

Figuur 4.1 Verwachtingen over economie en eigen financiële situatie, bevolking van 18+, 2008-2022 (in nettoscores)^a

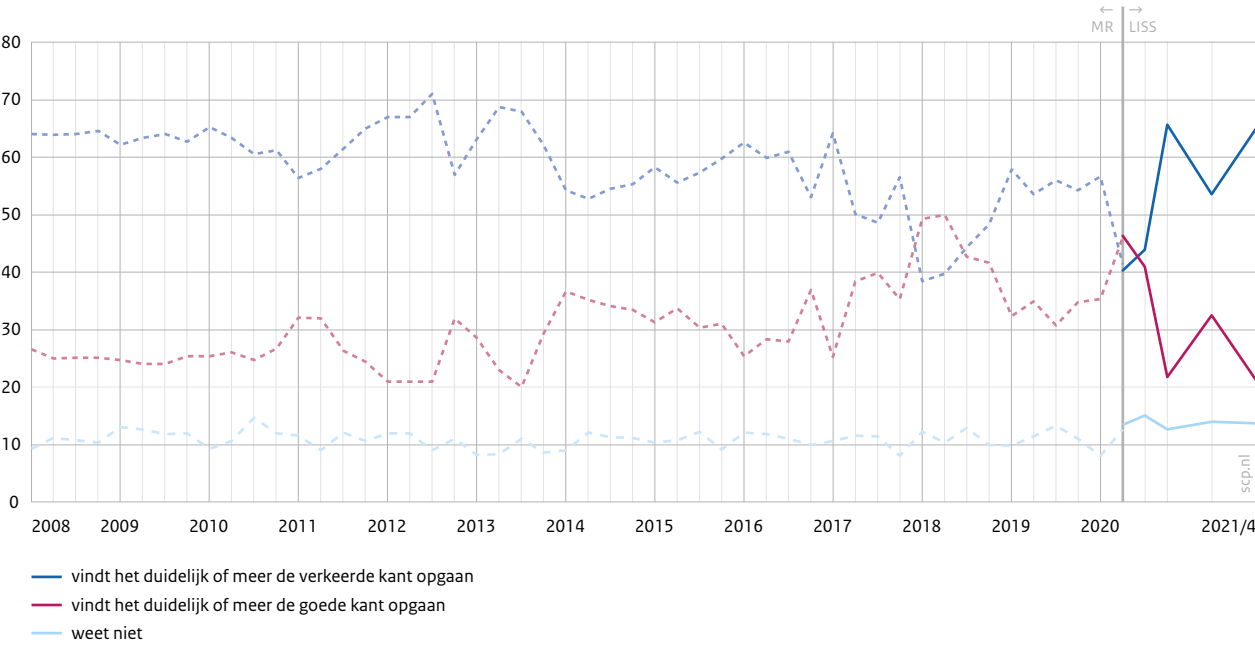
a Nettoscores: vermeld zijn de saldi van % dat verbetering verwacht - % dat verslechtering verwacht bij de Nederlandse economie en de eigen financiële situatie in de komende twaalf maanden. Verwachtingen van de eigen financiële situatie zijn niet in 2020/3 (juli) voorgelegd (verwachtingen Nederlandse economie wel en zijn vijfmaal uitgevraagd), daarom zijn de vier meetpunten in LISS gemarkeerd. Ook de twee meetpunten in NIB (juli-oktober en november-februari) zijn gemarkeerd. In deze figuur rapporteren we bij de overgang van LISS naar NIB de reguliere LISS-meting van oktober 2021 (COB 2021|4) en de reguliere NIB-meting (juli-oktober 2021). Zie ook de [Verantwoording](#) achterin.

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-februari 2022

Maatschappelijk pessimisme overheerst weer sinds medio 2020

In het begin van de coronacrisis waren mensen somber over de economie (zie [figuur 4.1](#)), maar – opmerkelijk genoeg – positiever over de richting van het land. De stand van het land werd toen vooral afgemeten aan de coronacijfers: die gingen in april 2020 de goede kant op (COB 2020|2). In de zomer van 2020 sloeg de stemming om en sindsdien overheerst – zoals eigenlijk gedurende de hele looptijd van het COB – het pessimisme over de richting van het land. De meerderheid vond het de verkeerde kant opgaan (zie [figuur 4.2](#)).

Figuur 4.2 Oordeel over de richting van het land, bevolking van 18+, 2008-2021/4 (in procenten)^a

a 'In dit onderzoek zijn allerlei onderwerpen aan de orde geweest. We willen nog graag weten hoe u al met al vindt dat het gaat met Nederland. Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant opgaat in Nederland?'

Bron: COB 2008/1-2021/4

Vanwege een welbewuste verandering in de antwoordcategorieën kunnen we de vraag in NIB over hoe men het al met al vindt gaan in Nederland niet vergelijken met eerder (zie [kader 4.1](#) voor meer uitleg). Anders dan voorheen dwingen we respondenten niet te kiezen tussen (meer) de goede of (meer) de verkeerde kant, maar is er ook de tussencategorie 'evenveel de goede als de verkeerde kant op'. Ongeveer een kwart van de respondenten kiest hiervoor in NIB. Omdat de respons op de andere antwoordopties door het bieden van een middenpositie lager is, is vergelijken met eerder niet goed mogelijk.

[Tabel 4.2](#) laat zien dat ook met een middencategorie de grootste groep Nederlanders in de tweede helft van 2021 en winter van 2021/2022 van mening was dat Nederland (meer) de verkeerde kant opgaat en dat die stemming in deze periode stabiel was. We hadden de nieuwe vraagstelling in 2021 wel alvast opgenomen in het LISS-panel, waardoor we de nieuwe en oude vraagstelling kunnen vergelijken en interpreteren (zie [kader 4.1](#)). Bij de nieuwe vraagstelling zijn er maar kleine verschillen tussen LISS en NIB. Dat meer mensen negatief dan positief zijn over de richting die Nederland opgaat, is sinds onze eerste meting in 2008 meestal het geval.

Tabel 4.2 Richting van het land, bevolking van 18+, juli 2021-februari 2022 (in procenten)^a

	2021/oktober (LISS) ^b	2021/juli-oktober (NIB)	2021-2022/november- februari (NIB)
duidelijk of meer de verkeerde kant op	51	47	49
evenveel de goede als de verkeerde kant op	25	26	22
duidelijk of meer de goede kant op	15	18	19
ik weet het niet (LISS)			
ik weet het niet en geen antwoord (NIB)	9	9	11

a Vraagstelling: 'In dit onderzoek zijn allerlei onderwerpen aan de orde geweest. We willen nog graag weten hoe u al met al vindt dat het gaat met Nederland. Gaat het volgens u met Nederland in het algemeen ...'. De antwoordopties zijn: duidelijk de verkeerde kant op, iets meer de verkeerde dan de goede kant op, evenveel de goede als de verkeerde kant op, iets meer de goede dan de verkeerde kant op of duidelijk de goede kant op. In de tabel rapporteren we de aandelen 'duidelijk' en 'iets meer' de goede dan wel verkeerde kant op samen.

b In de LISS-meting van oktober 2021 (n=1201) is deze vraag willekeurig aan de helft voorgelegd met de middencategorie en aan de helft zonder (zie [kader 4.1](#)).

Bron: COB-LISS 2021/4; NIB juli 2021-februari 2022

Kader 4.1 Toevoeging van een neutrale antwoordcategorie maakt uit voor antwoordpatronen

In de pilot van het COB eind 2007 is besloten om geen neutrale antwoordmogelijkheid aan te bieden bij de vraag hoe men het vindt gaan met Nederland. Na deze vraag volgt een toelichtingsvraag en van een neutraal antwoord werd verwacht dat die lastiger toe te lichten is (Dekker 2009: 38). In het tweede kwartaal van 2009 is een klein aanvullend onderzoek verricht waaruit blijkt dat dit inderdaad het geval was (COB 2009|2: 7). In de dataverzamelingen van het COB lieten we mensen tot 2021 daarom een keuze maken tussen de verkeerde kant (duidelijk of iets meer de verkeerde kant) of de goede kant (duidelijk of iets meer de goede kant) of 'ik weet het niet'. Het ontbreken van een neutrale middencategorie heeft als gevolg dat iets meer mensen 'ik weet het niet' antwoorden (Dekker 2009: 38). Maar omdat de gesloten vraag steeds als graadmeter van de algehele stemming in het land werd gebruikt, is er in de nieuwe NIB-dataverzameling voor gekozen deze middencategorie toch op te nemen: 'evenveel de goede als de verkeerde kant op'. Een aanzienlijk deel (bijna een kwart) van de respondenten kiest voor deze neutrale antwoordcategorie in NIB en net als in 2009 zien we dat iets minder mensen op dit antwoord een toelichting geven (zie [eindnoot 7](#)).

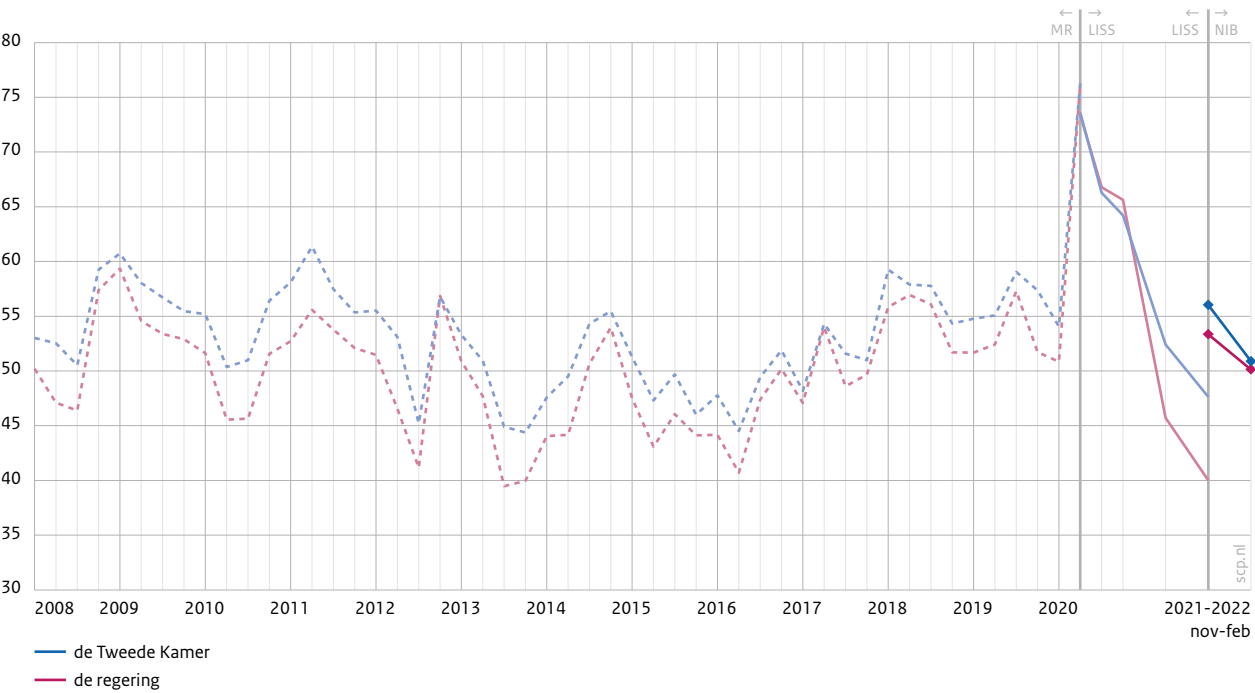
Vertrouwen in en tevredenheid met politiek blijft laag

In de winter van 2021/2022 gaf 51% van de Nederlanders de Tweede Kamer een 6 of hoger voor vertrouwen, de regering kreeg van 50% een voldoende voor vertrouwen. Dat niveau is vergelijkbaar met zomer/najaar 2021. Het vertrouwen in andere instituties, zoals de rechtspraak (75%), was aanzienlijk hoger dan het vertrouwen in de politiek (zie verderop in [tabel 4.4](#)).

In eerdere COB-metingen zagen we dat het vertrouwen in de politiek in oktober 2021 laag was, al was die score niet uniek. In 2013 en 2016 lag het vertrouwen in de regering en Tweede Kamer op een vergelijkbaar laag niveau. In 2013 werd dat toegeschreven aan de val van het kabinet-Rutte I en de politieke 'tussen-akkoorden'; voor het lage vertrouwen in het voorjaar van 2016 was geen concrete aanleiding, maar het daalde gestaag vanaf 2015 (zie COB 2021|4: 19).

De tevredenheid met het gemeentebestuur lag en ligt hoger dan met de Haagse en Europese politiek en daalde in de winter 2021/2022 ten opzichte van najaar 2021 (zie [figuur 4.4](#)).

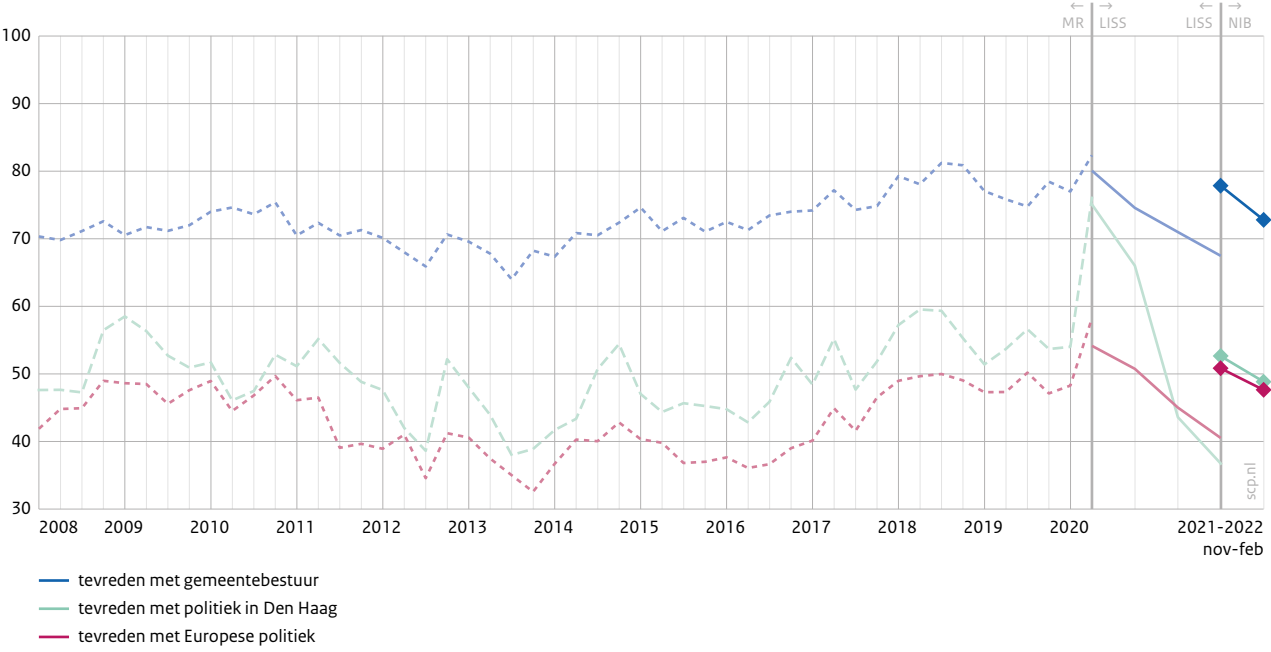
Figuur 4.3 Vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering, bevolking van 18+, 2008-2022 (in procenten)^a

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag ‘Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?’. De twee meetpunten in NIB (juli-oktober en november-februari) zijn gemarkeerd. In deze figuur rapporteren we bij de overgang van LISS naar NIB de reguliere LISS-meting van oktober 2021 (COB 2021|4) en de reguliere NIB-meting (juli-oktober 2021). Zie ook de [Verantwoording](#) achterin.

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-februari 2022

Figuur 4.4 Tevredenheid met Haagse en Europese politiek en gemeentebestuur, bevolking van 18+, 2008-2022 (in procenten)^a

a Weergegeven is het aandeel dat een score 6-10 geeft op een schaal van 1-10 voor tevredenheid. De twee meetpunten in NIB (juli-oktober en november-februari) zijn gemarkeerd. In deze figuur rapporteren we bij de overgang van LISS naar NIB de reguliere LISS-meting van oktober 2021 (COB 2021|4) en de reguliere NIB-meting (juli-oktober 2021). Zie ook de [Verantwoording](#) achterin.

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-februari 2022

Houdingen over politiek stabiel sinds medio 2021

In het COB leggen we mensen sinds 2008 ook enkele stellingen voor over politiek, politici en besluitvormingsprocedures. De houdingen tegenover de politiek zijn door de jaren heen min of meer stabiel. Alleen aan het begin van de coronacrisis nam het cynisme af en waren Nederlanders positiever over de competenties van politici en de mate waarin zij zich inzetten voor ‘mensen zoals ik’ (zie [tabel 4.3](#); zie COB 2020|2: 42; COB 2020|4: 54). Tussen het najaar van 2021 en de winter van 2021/2022 deden zich geen verschuivingen voor in de houdingen tegenover de politiek.

In de laatste meting in de winter van 2021/2022 vond ongeveer de helft van de mensen dat mensen zoals zij weinig invloed hebben op wat de regering doet. Over de stelling dat de overheid onvoldoende doet voor ‘mensen zoals ik’ waren de meningen verdeeld: ongeveer een derde was het met deze stelling eens en een even grote groep was het ermee oneens. 40% vindt dat politici weinig geven om hoe mensen zoals zij denken, 27% is het daarmee oneens. Ook over de vraag of politici bekwaam zijn, zijn mensen verdeeld: 30% vond van wel, 34% van niet. 29% zou het goed vinden als het bestuur wordt overgelaten aan een paar krachtige leiders. De meerderheid (57%) geeft aan dat het goed zou zijn als burgers meer kunnen meebeslissen over belangrijke politieke kwesties.

Tabel 4.3 Stellingen over de politiek, bevolking van 18+, 2008-2022 (in procenten)^a

	2008- 2011	2012- 2015	2016- 2019	2020/ 1	2020/2 (MR)	2020/2 (LISS)	2020/ 4	2021/ 2	2021/ oktober (LISS)	2021/ juli- oktober (NIB)	2021-2022/ november- februari (NIB)
Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet.											
oneens	19	18	20	23	27	25	25	24	20	28	27
eens	57	60	57	55	46	46	46	48	50	47	49
De overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik.											
oneens	23	22	22	26	36	36	33	27	24	37	33
eens	35	39	42	37	27	25	27	31	36	31	33
Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken.											
oneens	21	19	20	25	33	32	31	23	19	26	27
eens	48	52	50	48	33	34	32	38	44	42	40
De meeste politici zijn bekwaame mensen die weten wat ze doen.											
oneens	30	33	32	33	20	17	18	22	30	31	34
eens	29	28	29	31	43	48	43	38	30	32	30
Het zou goed zijn als het landsbestuur werd overgelaten aan paar krachtige leiders.											
oneens	40	36	41	45	49	44	46	40	35	48	47
eens	30	34	29	27	23	22	21	26	30	27	29
Het zou goed zijn als burgers meer konden meebeslissen over belangrijke politieke kwesties.											
oneens	14	14	17	18	22	24	20	21	20	20	21
eens	63	62	60	58	50	46	48	48	46	58	57

a De antwoordcategorieën zeer (on)eens en (on)eens (MR/LISS) en helemaal (on)eens en (on)eens (NIB) zijn samengenomen. De percentages eens en oneens tellen samen met neutraal / ik weet het niet (MR en LISS) en niet eens, niet oneens en geen antwoord (NIB) op tot 100%. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die deze meting significant ($p < 0,01$) afwijken van de voorlaatste meting.

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-februari 2022

Meer vertrouwen in niet-politieke dan in politieke instituties

Het vertrouwen in niet-politieke instituties lag hoger dan het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering en dat blijft zo, met één uitzondering: het vertrouwen in grote ondernemingen/bedrijven.³² Dat ligt in de NIB-metingen op een vergelijkbaar niveau als het vertrouwen in politieke instituties en (dus) een stuk lager dan het vertrouwen in vakbonden, kranten, nieuws op de televisie en de rechtspraak. Bij dit vertrouwen in grote ondernemingen/bedrijven maakt een eerdere methodologische trendbreuk tussen data-verzameling via MarketResponse en dataverzameling in het LISS-panel in 2020 een vergelijking door de tijd moeilijk. In de LISS-meting lag het vertrouwen in grote ondernemingen lager dan bij MarketResponse.

Tabel 4.4 Vertrouwen in instituties, bevolking van 18+, 2008-2022 (in procenten)^{a, b, c}

	2008- 2011	2012- 2015	2016- 2019	2020/ 1	2020/2 (MR)	2020/2 (LISS)	2020/ 3	2020/ 4	2021/ 2	2021/ oktober (LISS)	2021/ juli- oktober (NIB)	2021-2022/ november- februari (NIB)
grote onder- nemingen / bedrijven	64	63	61	59	71	60	59	51	51	52	53	51
vakbonden	68	63	65	62	72	66	64	62	60	61	72	69
kranten, zowel op papier als via websites/ apps	70	66	67	64	70	63	60	60	58	58	72	69
televisie / het nieuws op tv	70	68	67	62	71	68	61	60	69	69	76	72
rechtspraak	64	66	67	66	78	80	76	76	76	71	76	75

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag ‘Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?’. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die deze meting significant (p < 0,01) afwijken van de voorlaatste meting.

b Voor drie instituties werd in 2021/2 en 2021/4 de vraag op twee manieren gesteld, elk aan de helft van de steekproef: grote ondernemingen – grote ondernemingen/bedrijven; kranten – kranten, zowel op papier als via websites / apps; en televisie – nieuws op de televisie. In NIB is alleen de nieuwe vraagstelling uitgevraagd (de grote ondernemingen/bedrijven, de kranten, zowel op papier als via websites/apps en het nieuws op tv). Enkel voor de televisie / nieuws op tv was er in zowel 2021/2 als 2021/4 een aanzienlijk, significant verschil in de scores van oude en nieuwe vraagformulering. Om aan te sluiten op de nieuwe vraagstelling in NIB rapporteren we voor LISS 2021/2 (april) en 2021/4 (oktober) alleen het percentage van de nieuwe vraagstelling (gevraagd aan de helft van de steekproef). Voor de andere twee instituties is in beide metingen wel de volledige steekproef weergegeven.

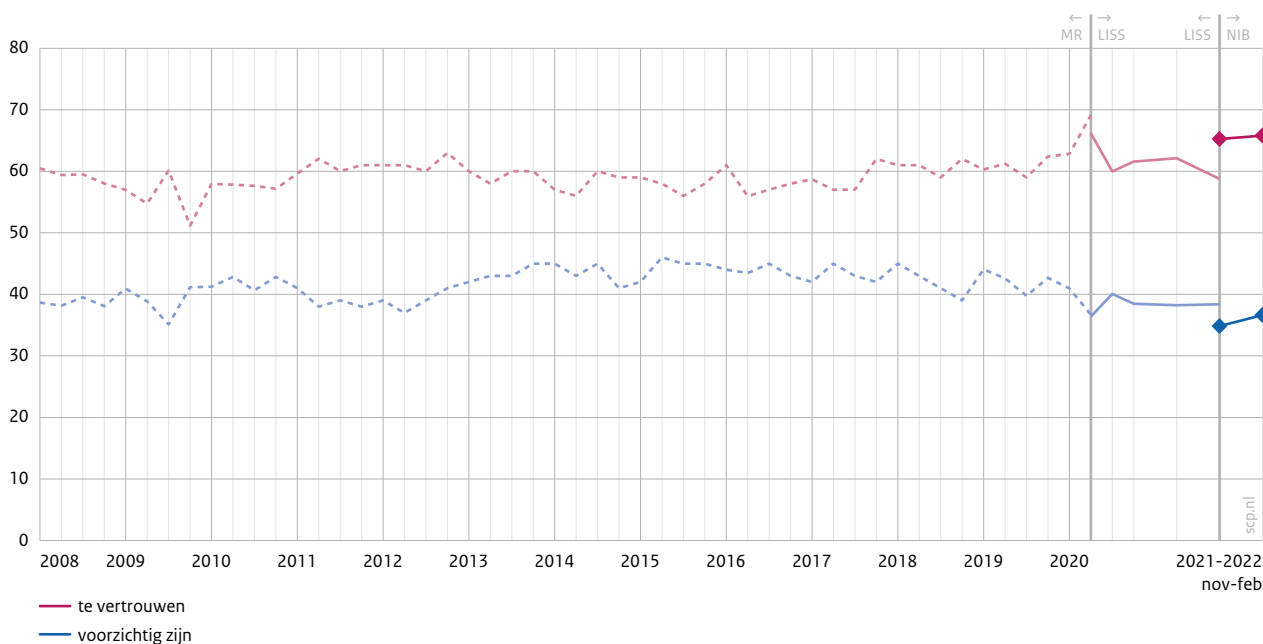
c Tussen de metingen naar vertrouwen in grote ondernemingen zit een groot verschil in de dataverzameling van MarketResponse (MR) en LISS, waardoor we die lijnen niet zonder meer kunnen vergelijken. Ook bij het vertrouwen in kranten en vakbonden is het verschil tussen beide onderzoeken groter dan bij de meeste indicatoren in dit onderzoek. Zie ook de [Verantwoording](#) achterin.

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-februari 2022

Sociaal vertrouwen stabiel

Het vertrouwen in anderen meten we in het COB met twee losse stellingen (die in ander onderzoek vaak worden uitgevraagd in één vraag): ‘over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen’ en ‘je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met anderen’. Een meerderheid van de Nederlanders is van mening dat anderen wel te vertrouwen zijn, in de winter van 2021/2022 was dat 66%. Tegelijkertijd vond een aanzienlijke minderheid van 37% dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met anderen. Op een kleine stijging aan het begin van de coronacrisis na (COB 2020|2: 38; Engbersen et al. 2021; COB 2021|4: 25), is het sociaal vertrouwen stabiel en dat blijft zo.

Figuur 4.5 Oordelen over sociaal vertrouwen, bevolking van 18+, 2008-2022 (in procenten)^a

a Vermeld zijn percentages scores 4 en 5 op een schaal van 1 (zeer oneens in MR/LISS en helemaal oneens in NIB) tot 5 (zeer eens in MR/LISS en helemaal eens in NIB) in antwoord op de stellingen: 'Over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen' en 'Je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen'. De percentages 'eens' tellen samen met (de niet getoonde) oneens en neutraal / ik weet het niet (MR en LISS) en niet eens, niet oneens en geen antwoord (NIB) op tot 100%. De twee meetpunten in NIB (juli-oktober en november-februari) zijn gemarkeerd. In deze figuur rapporteren we bij de overgang van LISS naar NIB de reguliere LISS-meting van oktober 2021 (COB 2021|4) en de reguliere NIB-meting (juli-oktober 2021). Zie ook de [Verantwoording](#) achterin.

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-februari 2022

Meerderheid vindt EU-lidmaatschap een goede zaak

Zoals we vaker zien, zijn de meningen over globaliseringskwesties verdeeld (zie [tabel 4.5](#)). 31% was het eens met de stelling dat Nederland een prettiger land zou zijn met minder immigranten, 41% was het daarmee oneens (de rest nam een middenpositie in of gaf geen antwoord). Met de stelling dat verschillende culturen een aanwinst zijn voor de samenleving is de grootste groep (53%) het eens, 19% was het hiermee oneens. Tussen het najaar van 2021 en de winter van 2021/2022 deden zich hierin geen verschuivingen voor.

In de winter van 2021/2022 vond 68% het Nederlandse EU-lidmaatschap een goede zaak, 12% vond dat niet. Dat is stabiel ten opzichte van het najaar 2021 (toen was het aandeel 70%), maar het verschil tussen beide dataverzamelingen is fors: in de oktobermeting van LISS gaf 49% aan het lidmaatschap een goede zaak te vinden. Op dit punt kunnen we de gegevens van NIB en LISS niet vergelijken. Het aandeel dat zegt nadelen te ondervinden van open grenzen vormt in de winter van 2021/2022 met 14% de kleinste groep (en is stabiel ten opzichte van najaar 2021). De grootste groep is het met deze stelling oneens.

Tabel 4.5 Opvattingen over globaliseringskwesties, bevolking van 18+, 2008-2022 (in procenten)^a

		2008- 2011	2012- 2015	2016- 2019	2020/ 1	2020/2 (MR)	2020/2 (LISS)	2020/ 4	2021/ 2	2021/ oktober (LISS)	2021/ juli- oktober (NIB)	2021-2022/ november- februari (NIB)
Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.	oneens	32	32	33	32	35	36	35	35	33	44	41
	eens	40	38	38	42	36	34	33	31	36	29	31
De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.	oneens	27	25	26	25	22	23	23	21	23	17	19
	eens	41	43	43	47	48	47	45	46	42	56	53
Het Nederlandse lidmaatschap van de EU is een goede zaak.	oneens	17	23	20	22	15	15	18	14	18	10	12
	eens	47	43	48	52	55	52	46	54	49	70	68
Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie.	oneens	42	39	43	45	51	49	47	47	42	57	55
	eens	18	24	21	19	13	14	13	10	16	15	14

a De antwoordcategorieën zeer (on)eens en (on)eens (MR/LISS) en helemaal (on)eens en (on)eens (NIB) zijn samengenomen. De percentages eens en oneens tellen samen met neutraal / ik weet het niet (MR en LISS) en niet eens, niet oneens en geen antwoord (NIB) op tot 100%. De stellingen zijn niet altijd in alle kwartalen voorgelegd. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die de laatste meting significant ($p < 0,01$) afwijken van de voorlaatste meting.

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-februari 2022

Slot

De publieke opinie is tussen de zomer / het vroege najaar van 2021 en de winter van 2021/2022 stabiel met uitzondering van de economische verwachtingen: die verslechterden in de winter en dat was nog vóór de oorlog in Oekraïne uitbrak. We verwachtten dat de oorlog in Oekraïne gevolgen heeft voor de stemming in Nederland. Niet alleen voor de economische evaluaties en verwachtingen, maar ook voor de houdingen ten opzichte van het buitenland. In hoofdstuk 1 en hoofdstuk 3 lieten we zien dat dit inderdaad het geval is: door de oorlog verslechterde de economische stemming, kwamen er zorgen over inflatie en de oorlog zelf, en voelden mensen (nog) meer noodzaak tot Europese samenwerking. In het volgende COB-bericht kunnen we die ontwikkelingen op basis van een nieuwe meting van Nederland in Beeld uitgebreider in kaart brengen.

Eindnoten

- 1 De politieke vertrouwensbonus was tijdelijk, wat kenmerkend is voor externe crises. Maar ook in 2022, na het aantreden in het kabinet, is het vertrouwen in de landelijke politiek laag. In [hoofdstuk 2](#) gaan we verder in op de vraag of er sprake is van een politieke vertrouwenscrisis. [p. 7](#)

- 2 Zie nieuwsbericht NOS van 26 juni 2022 als voorbeeld van opeenstapeling van crises: [Wonen, stikstof, asiel en klimaat: de crises stapelen zich op](#). [p. 7](#)

- 3 Het CBS rapporteert sinds 1986 maandelijks een gemiddeld saldo van deelvragen over o.a. koopbereidheid, economisch klimaat, economische en financiële situatie in de laatste en komende twaalf maanden ([CBS nieuwsbericht](#)). [p. 7](#)

- 4 Gegevens van het CBS laten zien dat die zorgen over stijgende prijzen er ook voor de oorlog in Oekraïne al waren en door de oorlog nog verder worden versterkt (CBS 2022). In het voorjaar van 2022 vindt ruim 70% dat de prijzen sterk zijn gestegen, ook denken steeds meer mensen dat ze nog sterker gaan stijgen ([CBS nieuwsbericht](#)). [p. 9](#)

- 5 We vragen mensen hoe ze al met al vinden dat het gaat met Nederland. Gaat het volgens hen met Nederland in het algemeen: duidelijk de verkeerde kant op, iets meer de verkeerde dan de goede kant op, evenveel de goede als de verkeerde kant op, iets meer de goede dan de verkeerde kant op of duidelijk de goede kant op. In de tekst rapporteren we de aandelen 'duidelijk' en 'iets meer' de goede dan wel verkeerde kant op samen. [p. 10](#)

- 6 6% weet het niet, 5% geeft geen antwoord. [p. 11](#)

- 7 De animo om dat te doen was beduidend groter onder de mensen die het in Nederland duidelijk (82%) of meer (78%) de verkeerde kant op zagen gaan dan onder de mensen die daar neutraal of positief over dachten (telkens circa 60%). [p. 11](#)

- 8 Om een beeld te krijgen wat deze zorgen over de internationale politieke situatie zijn, legden we respondenten in de februarimeting in het LISS-panel een aparte toelichtingsvraag voor, zie de [Verantwoording](#) achterin. [p. 12](#)

- 9 Naast de vraag naar maatschappelijke problemen en de richting van het land, vroegen we mensen in de februarimeting in het LISS-panel (zie de [Verantwoording](#) achterin) ook om in hun eigen woorden op te schrijven welke maatschappelijke gevolgen van de coronacrisis zij zien. [p. 13](#)

- 10 Dit is al zo sinds we in het COB vragen naar de grootste maatschappelijke problemen. Dat komt misschien ook door de vraagstelling: we vragen naar maatschappelijke problemen. Als we zouden vragen naar nationale problemen of politieke kwesties, zou het onderwerp waarschijnlijk minder hoog scoren. [p. 16](#)

- 11 Bij de laatste twee groepen (samen ongeveer een derde) van degenen die toelichtten waarom ze in de gesloten vraag hadden aangegeven dat het evenveel de goede als de verkeerde kant opgaat, kan men zich afvragen waarom men niet koos voor iets meer de goede of verkeerde kant op. Maar voor het merendeel geldt dat de toelichting dermate afgewogen is, dat een middencategorie inderdaad beter past. [p. 21](#)

- 12 Zie nieuwsbericht NOS van 26 juni 2022 als voorbeeld van opeenstapeling van crises: [Wonen, stikstof, asiel en klimaat: de crises stapelen zich op](#). [p. 23](#)

- 13 Zie o.a. COB 2021|4; Engbersen et al. 2021 en peilingen van [I&O](#), [1vandaag](#) en [Kantar](#). [p. 25](#)

Eindnoten

14	Zie bijvoorbeeld 'Vertrouwen in de politiek op absoluut dieptepunt beland' (Kossen, Telegraaf 28 mei 2022).	p. 25
15	Zie bijvoorbeeld Segers en Dassen 2022.	p. 25
16	Er is veel literatuur over politiek vertrouwen, zie voor overzichtswerken o.a. Van der Meer en Zmerli 2017; Uslaner 2018.	p. 25
17	In peilingen van 1Vandaag steeg het vertrouwen in de regering na het aantreden licht, om daarna opnieuw te dalen.	p. 26
18	Zie COB 2014 1.	p. 26
19	De andere kiezersgroepen laten we buiten beschouwing, omdat de aantallen in de steekproef te klein zijn om er betrouwbare uitspraken over te doen. Die kleine aantallen zijn ook de reden om andere kiezersgroepen samen te nemen.	p. 28
20	Bron: Eurobarometer 96.2.	p. 37
21	We hebben hier de standaard LISS-vraag naar tevredenheid met democratie opgenomen.	p. 38
22	EU-respons op de Russische invasie in Oekraïne - Consilium (europa.eu) .	p. 44
23	Percentage dat het (helemaal) eens is met de stelling 'De Nederlandse regering moet zich minder richten op het buitenland en meer op de problemen in eigen land'.	p. 45
24	Percentage dat het (helemaal) eens is met de stelling 'Door immigratie en open grenzen dreigt Nederland te veel van zijn eigenheid te verliezen'.	p. 45
25	In de februarimeting van het LISS-panel is respondenten gevraagd hun antwoord toe te lichten, zie voor meer informatie de Verantwoording achterin.	p. 46
26	Deze verschillen blijven bestaan, zelfs gecontroleerd voor geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en werksituatie.	p. 54
27	Deze verschillen blijven bestaan wanneer men controleert voor geslacht, leeftijd en werksituatie. Als daar partijvoorkeur aan wordt toegevoegd, blijven de verschillen tussen lager en hoger opgeleiden significant voor steun voor het lidmaatschap, maar verdwijnen voor samenwerking en uitbreiding.	p. 55
28	Deze verschillen blijven bestaan als men controleert voor leeftijd, opleidingsniveau, werksituatie en partijkeuze.	p. 55
29	Mening over Europese Unie positiever door samenwerking tijdens oorlog in Oekraïne - EenVandaag (avrotros.nl) ; Nederlanders maken zich grote zorgen om oorlog in Oekraïne - I&O Research (ioresearch.nl) .	p. 58
30	In 2022 voerden onderzoekers van I&O Research een methodologische verkenning uit naar de overgang van LISS van CentERdata naar Nederland in Beeld (NIB) van CBS (zie de Verantwoording achterin).	p. 60
31	Een uitgebreide vergelijking tussen de COB-metingen in MarketResponse en LISS is te vinden in COB 2020 4. Een uitgebreide toelichting op de vergelijking tussen de COB-metingen in LISS en in Nederland in Beeld is te vinden in het volledige methodologische onderzoeksrapport van I&O Research .	p. 60
32	Vraagstelling is aangepast van grote ondernemingen naar grote bedrijven. In COB 2021 2 en 2021 4 hebben we bij LISS een split-run gedaan in een oude en nieuwe vraagstelling en dat laat zien dat de vraagstelling hier niet zo heel veel uitmaakt.	p. 66

Eindnoten

- 33 Het rapport 'Evaluatie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008-2018' (maart 2019) en de reactie daarop van de directie van het Sociaal en Cultureel Planbureau zijn te vinden op [www.scp.nl: Bijlagen Burgerperspectieven 2020|2: Evaluatie, brief en appreciatie | Brief | Sociaal en Cultureel Planbureau \(scp.nl\)](http://www.scp.nl: Bijlagen Burgerperspectieven 2020|2: Evaluatie, brief en appreciatie | Brief | Sociaal en Cultureel Planbureau (scp.nl).). [p. 76](#)
-
- 34 Bij deze definitieve bepaling van de respons zal nog een correctie plaatsvinden voor kaderfouten en oneigenlijke non-respons. Het uiteindelijke responspercentage gebaseerd op de jaarmeting zal daarom iets hoger uitvallen. [p. 78](#)
-

Literatuur

Alle eerdere COB-berichten zijn gratis te downloaden via www.scp.nl/publicaties (zoek op: COB).

- Andeweg, R.B. (2011). Approaching Perfect Policy Congruence: measurement, development and relevance for political representation. In: M. Rosema et al. (red.), *How Democracy Works, Political Representation and Policy Congruence in Modern Societies* (p. 39-52). Amsterdam: Pallas.
- Berg, C. van der en A. Kok (2021). *Regionaal Maatschappelijk Onbehagen: naar een rechtsstatelijk antwoord op perifeer ressentiment*. Den Haag/Groningen: Rijksuniversiteit Groningen/Campus Fryslân i.o.v. ministerie van LNV.
- Bertsou, E. (2019). Political distrust and its discontents: Exploring the meaning, expression and significance of political distrust. In: *Societies*, jg. 9, nr. 4, p. 72.
- Boin, A., M. Ekengren en M. Rhinard (2021). *Understanding the creeping crisis*. Springer Nature.
- Boutellier, J.C.J. (2021). *Het nieuwe westen: de identitaire strijd om de sociale verbeelding*. Van Gennep.
- Bovens, M.A.P. en Anchrit Wille (2017). *Diploma democracy: The rise of political meritocracy*. Oxford University Press.
- Bovens, Mark, Paul Dekker en Will Tiemeijer (red.) (2014). *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Canache, D., J.J. Mondak en M.A. Seligson (2001). Meaning and measurement in cross-national research on satisfaction with democracy. In: *Public opinion quarterly*, jg. 65, nr. 4, p. 506-528.
- CBS (2022). Meer mensen verwachten verslechtering van hun financiële situatie. Geraadpleegd via www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/26/meer-mensen-verwachten-verslechtering-van-hun-financiele-situatie.
- Dekker, P. en J. den Ridder (red.) (2011). *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 112-135). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, Paul en Josje den Ridder (2019). *Wat willen Nederlanders van de Europese Unie?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, Paul en Josje den Ridder (2022, nog te verschijnen). Percepties van tegenstellingen en polarisatie. In: Paul Dekker (red.), *Politieke polarisatie in Nederland*. Utrecht: Het wereldvenster.
- Dekker, P., L. van Noije en J. den Ridder (2013). Overvloed aan onbehagen. In: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (red.), *Het onbehagen voorbij* (p. 60-172). Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Dekker, P., E. Boonstoppel, M. Hurenkamp, I. Middendorp en E. Tonkens (2020). *Dealen met de grote wereld: Globalisering in de publieke opinie en op het werk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Devine, D., J. Gaskell, W. Jennings en G. Stoker (2020). Exploring trust, mistrust and distrust. Te downloaden van <https://trustgov.net/working-papers>.
- Djundeva, Maja en Josje den Ridder (2021). *Verwachtingen en beeld van de Europese Unie: het Nederlandse burgerperspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Engbersen, G., M. van Bochove, J. de Boom, J. Bussemaker, B. el Farisi, A. Krouwel, J. van Lindert, K. Rusinovic, E. Snel, L. van Heck, H. van der Veen en P. van Wensveen (2021). *De laag-vertrouwen-samenleving: De maatschappelijke impact van COVID-19 in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam & Nederland*. Rotterdam: Erasmus School of Social and Behavioural Sciences & Kenniswerkplaats Leefbare Wijken.
- Engbersen, G., J. de Boom, Y. Seidler en L. van Heck (2022). *Corona & Cohesie*. Rotterdam: Erasmus School of Social and Behavioural Sciences & Kenniswerkplaats Leefbare Wijken.
- Esaiasson, P., A. Kölln en S. Turper (2015). External efficacy and perceived responsiveness – similar but distinct concepts. In: *International Journal of Public Opinion Research*, jg. 27, nr. 3, p. 432-445.
- Gabel, Matthew en Harvey D. Palmer (1995). Understanding variation in public support for European integration. In: *European Journal of Political Research*, jg. 27, nr. 1, p. 3-19.

Literatuur

- Hakhverdian, A. en W. Schakel (2017). Kiezers over politieke vertegenwoordiging. In: T. van der Meer, H. van der Kolk en R. Rekker (red.), *Aanhoudend Wisselvallig. Nationaal Kiezersonderzoek 2017* (p. 78-89). Leiden: Stichting Kiezersonderzoek Nederland.
- Harteveld, E. (2021). Polarisation tijdens de pandemie: is corona een splijtzwam? Geraadpleegd via <https://stukroodvlees.nl/polarisatie-tijdens-de-pandemie>.
- Hendriks, F., J.J.C. van Ostaaijen, K.H.J. van der Krieken en M. Keijzers (2013). *Legitimiteitsmonitor. Democratisch Bestuur 2013: Een metamonitor van de legitimiteit van het democratisch bestuur in Nederland*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Hoogen, Elske van den, Stijn Daenekindt, Willem De Koster en Jeroen van der Waal (2022a). Support for European Union membership comes in various guises: Evidence from a Correlational Class Analysis of novel Dutch survey data. In: *European Union Politics*. doi.org/10.1177/14651165221101505.
- Hoogen, Elske van den, Willem de Koster en Jeroen Van der Waal (2022b). What Does the EU Actually Mean to Citizens? An in-Depth Study of Dutch citizens' Understandings and Evaluations of the European Union. In: *JCMS: Journal of Common Market Studies*. doi.org/10.1111/jcms.13314.
- Houwelingen, P. van (2011). Bezorgde en boze burgers. In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 112-135). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Jennings, W., G. Stoker, V. Valgarðsson, D. Devine en J. Gaskell (2021). How trust, mistrust and distrust shape the governance of the COVID-19 crisis. In: *Journal of European Public Policy*, jg. 28, nr. 8, p. 1174-1196.
- Josten, E.J.C. (2020). Betaald werk. In: *De sociale staat van Nederland: 2020*. Geraadpleegd op 16 juli 2022 via <https://digitaal.scp.nl/ssn2020/betaald-werk>.
- Karp, Jeffrey A. en Shaun Bowler (2006). Broadening and deepening or broadening versus deepening: The question of enlargement and Europe's 'hesitant Europeans'. In: *European Journal of Political Research*, jg. 45, nr. 3, p. 369-390.
- Kluizenaar, Y., C. Carabarin en A. Steenbekkers (2020). *Klimaatbeleid en de samenleving. Een korte samenvatting van inzichten uit het SCP-onderzoek op het vlak van de duurzame samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kriesi, Hanspeter, Edgar Grande, Romain Lachat, Martin Dolezal, Simon Bornschier en Timotheos Frey (2008). *West European politics in the age of globalization*. Cambridge University Press.
- Kuhn, Theresa (2015). *Experiencing European integration: Transnational lives and European identity*. Oxford University Press.
- Kuhn, Theresa, Bram Lancee en Oriane Sarrasin (2021). Growing Up as a European? Parental Socialization and the Educational Divide in Euroscepticism. In: *Political psychology*, jg. 42, nr. 6, p. 957-975.
- Kunst, Sander, Theresa Kuhn en Herman G. van de Werfhorst (2020). Does education decrease Euroscepticism? A regression discontinuity design using compulsory schooling reforms in four European countries. In: *European Union Politics*, jg. 21, nr. 1, p. 24-42.
- Mair, P. (2013). *Ruling the void: The hollowing of Western democracy*. Verso books.
- Marien, S. en M. Hooghe (2011). Does political trust matter? An empirical investigation into the relation between political trust and support for law compliance. In: *European Journal of Political Research*, jg. 50, nr. 2, p. 267-291.
- Meer, Tom van der (2017). *Voorbij de politieke crisis. Over de steeds terugkerende angst voor een democratische legitimiteitscrisis* (oratiereeks, nr. 582). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Meer, Tom van der (2022, nog te verschijnen). Wanneer politiek wantrouwen politiek wordt. In: Paul Dekker (red.), *Politieke polarisatie in Nederland*. Utrecht: Het wereldvenster.
- Meer, T.W. van der en S. Zmerli (2017). The deeply rooted concern with political trust. In: *Handbook on political trust*. Edward Elgar Publishing.
- Nelsen, Brent F. en James L. Guth (2000). Exploring the gender gap: Women, men and public attitudes toward European integration. In: *European Union Politics*, jg. 1, nr. 3, p. 267-291.
- Pitkin, H.F. (1967). *The concept of representation*. New York: Atherton Press.
- Ridder, J. den en P. Dekker (2015). *Meer democratie, minder politiek?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Literatuur

- Ridder, J. den en M. Djundeva (2022). *Kennisnotitie De publieke opinie over uitbreiding van de Europese Unie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schakel, W. (2022). *Opinie: Betrouwbaarheid, niet vertrouwen, is het codewoord voor het nieuwe kabinet*. In: *de Volkskrant* van 1 februari 2022. Geraadpleegd via www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-betrouwbaarheid-niet-vertrouwen-is-het-codewoord-voor-het-nieuwe-kabinet~bc1c4221.
- Steenvoorden, E. (2016.) *Social pessimism. A study of its conceptualization, causes, correlates and consequences*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Stoeckel, Florian (2013). Ambivalent or indifferent? Reconsidering the structure of EU public opinion. In: *European Union Politics*, jg. 14, nr. 1, p. 23-45.
- Stubager, Rune (2008). Education effects on authoritarian-libertarian values: a question of socialization. In: *The British Journal of Sociology*, jg. 59, nr. 2, p. 327-350.
- Toshkov, Dimiter en André Krouwel (2022). Beyond the U-curve: Citizen preferences on European integration in multidimensional political space. In: *European Union Politics*, p. 14651165221080316.
- Vries, Catherine E. de (2018). *Euroscepticism and the future of European integration*. Oxford University Press.
- Walle, S. van de en F. Six (2014). Trust and distrust as distinct concepts: Why studying distrust in institutions is important. In: *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, jg. 16, nr. 2, p. 158-174.

Register

C

criminaliteit en veiligheid [18](#)
crises [22](#)

E

economie [7](#), [14](#), [16](#), [19](#), [60](#)
Europese Unie [44](#)
    interesse [44](#)
    lidmaatschap [44](#)
    samenwerking [49](#)
    uitbreiding [51](#)

F

financiële situatie [8](#), [9](#), [10](#), [60](#)
functioneren van de democratie [37](#)

G

gezondheidszorg [13](#), [19](#)

H

houdingen tegenover politiek [65](#)

I

immigratie en integratie [18](#)
inkomen [16](#), [19](#)
institutioneel vertrouwen [66](#)

K

klimaat [17](#)

M

maatschappelijk onbehagen [23](#)

O

oorlog in Oekraïne [12](#), [44](#)

P

politiek [15](#)
politiek vertrouwen [25](#), [29](#), [63](#)
prijsstijgingen [9](#), [16](#)

R

responsiviteit [15](#), [28](#)
richting land [10](#), [62](#)

S

samenleven, manier van ~ [16](#), [19](#)
sociaal vertrouwen [16](#)

V

vertegenwoordiging [34](#)

W

wonen [17](#)

Z

zorgen over corona [13](#)
zorgen over de internationale politieke situatie [12](#)
zorgen over groeiende tegenstellingen [13](#)

Verantwoording

Doel van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven

In het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) volgt en duidt het Sociaal en Cultureel Planbureau de Nederlandse publieke opinie. Het onderzoek heeft de volgende doelstellingen:

- Het in beeld brengen van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in en houdingen van de Nederlandse bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en vraagstukken.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke vraagstukken door enquêtegegevens over de publieke opinie in perspectief te plaatsen en uit te diepen met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Nieuwe opzet van de kwantitatieve COB-dataverzameling

In het COB onderzoeken en duiden we sinds 2008 de Nederlandse publieke opinie over actuele politieke en maatschappelijke kwesties. Van 2008 tot 2020 werd voor het COB elk kwartaal een enquête gehouden onder leden van het onderzoekspanel van MarketResponse. Bij het tienjarig bestaan van het COB in 2019 is het onderzoek geëvalueerd door een externe evaluatiecommissie.³³ Een van de belangrijkste aanbevelingen van de commissie was om de kwantitatieve dataverzameling te verbeteren, omdat het aantal voor het COB te gebruiken respondenten in het panel van MarketResponse steeds verder terugliep. De COB-evaluatiecommissie adviseerde te investeren in een kanssteekproef via het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en in het bereiken van moeilijk bereikbare groepen om zo een beter en inclusiever beeld van de Nederlandse samenleving te kunnen schetsen. Medio 2021 is de dataverzameling voor het COB via het CBS via een kanssteekproef onder de Nederlandse bevolking van start gegaan. Om de periode tussen de dataverzameling bij MarketResponse en het CBS te overbruggen, is de COB-enquête in 2020 en 2021 uitgevoerd in het LISS-panel van CentERdata.

Overgang veldwerkbureaus 2008-2021: MarketResponse, LISS (CentERdata) en CBS

Sinds juli 2021 wordt de COB-vragenlijst uitgevraagd als onderdeel van de SCP-enquête Nederland in Beeld (NIB). Hierin worden naast de COB-vragen ook andere vragen gesteld om de objectieve en subjectieve kwaliteit van leven en samenleven in Nederland in beeld te brengen. Voor deze enquête trekt het CBS jaarlijks een kanssteekproef uit de Nederlandse bevolking. Met een schriftelijke uitnodigingsbrief krijgen mensen het verzoek een vragenlijst online in te vullen. Mensen die aanvankelijk niet meedoen, wordt meermaals per brief verzocht dit alsnog te doen. Als er geen respons komt, gaat een interviewer langs aan huis om de vragenlijst in persoon af te nemen. Op deze manier heeft iedereen in Nederland een gelijke kans om te worden uitgenodigd voor het onderzoek en kunnen we betere uitspraken doen over de opvattingen en houdingen van de Nederlandstalige volwassen bevolking. De vragenlijst wordt door het Sociaal en Cultureel Planbureau opgesteld in overleg met het CBS en na raadpleging van Stichting ABC, die helpt bij het zo begrijpelijk mogelijk formuleren van de vragen. Het NIB-onderzoek is continu in het veld: elke maand worden in beginsel ongeveer vierhonderd mensen ondervraagd. Driemaal per jaar levert het CBS voor het COB een deelbestand op over vier maanden (op dit moment zijn dat twee deelbestanden: juli-oktober 2021, november 2021-februari 2022).

Een wijziging van veldwerkbureau en steekproeftrekking kan zorgen voor verschillen in uitkomsten. Om op statistische gronden onderscheid te maken tussen reële veranderingen in de publieke opinie en methodologische trendbreuken (door verandering in de opzet en uitvoering van de dataverzameling) hebben we extra investeringen gedaan in dubbelmetingen in de verschillende databronnen. De metingen in LISS en NIB zijn

parallel uitgevoerd in de maanden juli, augustus, september en oktober 2021. Over de overgang van het COB-veldwerk van onderzoeksbureau MarketResponse naar het LISS-panel van CentERdata in 2020 is eerder al een uitgebreide analyse gemaakt van een parallelmeting in april 2020 (voor een toelichting zie COB 2020[4]). In 2022 voerden onderzoekers van I&O Research een methodologische verkenning uit naar de overgang van LISS van CentERdata naar NIB van CBS.

De parallelle LISS-metingen in juli, augustus en september bevatten driehonderd tot vierhonderd respondenten per maand en zijn enkel voor methodologische doeleinden verzameld (en worden gebruikt in de methodologische rapportage van I&O Research). De cijfers hiervan worden in deze publicatie niet apart gepubliceerd. In de figuren rapporteren we alleen de reguliere LISS-meting van oktober (zoals gerapporteerd in COB 2021[4]) en de reguliere NIB-metingen (juli-oktober 2021 en november-februari 2021/2022), zoals gerapporteerd in hoofdstukken 1, 2, 3 en 4.

Verschillen in werkwijze onderzoek

De manier waarop de gegevens zijn verzameld in LISS en NIB verschillen aanzienlijk. Allereerst zijn er designverschillen in de steekproeftrekking in beide steekproeven. LISS werkt met een aselechte steekproef uit het huishoudenspanel (dat tot stand is gekomen met een kanssteekproef van huishoudens getrokken uit het bevolkingsregister). Het CBS hanteert een zelfwegende tweetrapssteekproef getrokken uit de Basisregistratie Personen. Ook zijn er verschillen in het weegmodel tussen LISS en CBS. De vragenlijsten van LISS worden online ingevuld, bij NIB ontving men een schriftelijke uitnodigingsbrief met het verzoek om de vragenlijst online in te vullen en na twee herinneringen werden mensen aan huis in persoon nog eens benaderd. Bij NIB maken de COB-vragen onderdeel uit van een breder onderzoek met andere vragenblokken. Ook waren er verschillen in de vraag-en-antwoordvolgorde. Zo liep de antwoordschaal bij stellingen in LISS van zeer oneens tot zeer eens, met als middelste antwoordoptie 'neutraal'. In NIB ging de schaal van helemaal eens tot helemaal oneens, met als middelste antwoordoptie 'niet eens, niet oneens'. Zowel in LISS als NIB was het verplicht om elke vraag te beantwoorden. Maar waar men in LISS kon kiezen voor 'ik weet het niet', was dat in NIB in de meeste gevallen de antwoordoptie 'geen antwoord'. Bij enkele vragen was in NIB wel een weet-nietcategorie opgenomen. In een aantal gevallen was er een afwijkende vraagformulering.

Verschillen in uitkomsten van de onderzoeken in LISS en CBS: mensen zijn in NIB positiever

De verschillen in responsamenstelling tussen LISS en NIB komt het meest naar voren bij leeftijd en stedelijkheidsgraad. LISS-deelnemers zijn gemiddeld vier jaar ouder dan NIB-deelnemers en LISS-deelnemers wonen relatief vaak in niet-stedelijke plaatsen. Voor beide steekproefbronnen geldt dat ouderen en hoogopgeleiden oververtegenwoordigd zijn in de respons ten opzichte van het landelijk gemiddelde. De resultaten worden daarom altijd gewogen op basis van enkele achtergrondkenmerken. Er zijn tussen LISS en NIB 38 inhoudelijke variabelen vergeleken, waaronder de tevredenheid over en verwachting van de persoonlijke financiële situatie, tevredenheid met aspecten van de Nederlandse samenleving, vertrouwen in instituties, lidmaatschap EU, politieke kwesties, politiek cynisme, eerlijke en gelijke behandeling en sociaal vertrouwen en omgangsvormen. In totaal zijn er bij 31 van de 38 inhoudelijke variabelen significante verschillen in gemiddelden gevonden tussen LISS en NIB. In het algemeen zijn NIB-deelnemers iets positiever in hun oordeel en meer tevreden dan LISS-deelnemers. In de meeste gevallen gaat het statistisch om een klein tot heel klein verschil. Het verschil in spreiding tussen LISS- en NIB-data blijft binnen acceptabele grenzen. Het percentage dat 'weet niet' kiest, is in LISS over het algemeen hoger dan in NIB (waar men 'geen antwoord' kan kiezen). Ook nemen LISS-deelnemers iets vaker een middenpositie in op de stellingen dan NIB-deelnemers (een uitgebreide toelichting is te vinden in het volledige methodologische onderzoeksrapport van [I&O Research](#))

Verschillen deels toe te schrijven aan verschillen in responssamenstelling

I&O Research concludeert dat de geobserveerde verschillen tussen LISS en NIB hoofdzakelijk systematisch van aard zijn en dus niet het gevolg zijn van steekproeffluctuaties. De verschillen zijn ook niet te verklaren door de gewijzigde waarneemmethode (dat de interviewer aan huis komt als er geen respons komt op het verzoek om de vragenlijst online in te vullen), maar zijn terug te voeren op andere factoren, zoals veranderingen in de vraagstelling en verschillen in de samenstelling van beide databronnen (ondanks de weging). De verschillen in responssamenstelling zijn op hun beurt voor een belangrijk deel het gevolg van veranderingen in het steekproefkader, de steekproeftrekking, de benaderingswijze en de uitvoerder. Er is ook een aantal variabelen waar het verschil ook na correctie voor verschillen in responssamenstelling overeind blijft. Dat betekent dat de verschillen in uitkomsten in die gevallen niet zijn toe te schrijven aan verschillen in responssamenstelling. Deze variabelen zijn divers van aard, variërend van de tevredenheid over de eigen financiële situatie, tevredenheid over de gemeente en Europese politiek en politiek cynisme (mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet).

Gevolgen van verschillen in uitkomsten voor rapportage: visuele weergave methodologische trendbreuken

De gevonden verschillen tussen LISS en NIB werpen de vraag op in hoeverre de overgang het toelaat om te blijven rapporteren over ontwikkelingen in de publieke opinie met het COB. Omdat de verschillen over het algemeen (in statistisch opzicht) door de onderzoekers van I&O Research als beperkt worden beoordeeld en we parallelle metingen hebben bij de overgangen, zullen we databronnen wel met elkaar verbinden en is een globale vergelijking met voorgaande jaren mogelijk. Door methodologische trendbreuken zijn statistische trendanalyses echter niet mogelijk. Het weergeven van ontwikkelingen doen we altijd met een duidelijke visuele scheiding om de methodebreuken te markeren. In hoofdstuk 4 bekijken we deze ontwikkelingen in de publieke opinie voor de belangrijkste thema's van dit bericht en laten we zien hoe NIB-gegevens zich verhouden tot eerdere COB-metingen. We beperken ons daarbij tot algemene uitspraken over ontwikkelingen in de tijd, maar kunnen en zullen geen exacte percentages tussen de databronnen vergelijken.

Bij enkele COB-indicatoren kunnen we niet meer vergelijken met eerder. Dat is bijvoorbeeld zo bij stellingen waar de vraagstelling ingrijpend wijzigde, zoals de vraag naar de richting van het land. En het geldt voor de vragen over het EU-lidmaatschap en het vertrouwen in grote ondernemingen, waarbij het verschil in uitkomsten tussen beide dataverzamelingen te groot is om nog uitspraken over tijd te kunnen doen. Zie voor meer informatie over de opzet van het onderzoek [Nederland in Beeld](#). Het volledige methodologische onderzoeksrapport van I&O Research is [hier](#) te lezen.

Onderzoek voor het eerste bericht van 2022

In dit COB-bericht staan de twee meest actuele metingen van Nederland in Beeld centraal. Het enquête-onderzoek hiervoor is uitgevoerd van juli 2021 tot en met februari 2022 door het CBS. In de periode juli 2021-oktober 2021 deden 1268 mensen mee (1066 online, 190 face to face, 12 telefonisch). In de periode november 2021-februari 2022 deden 1691 mensen mee (1448 online, 228 face to face, 15 telefonisch). De voorlopige responspercentages waren 43,4% voor juli 2021-oktober 2021 en 47,3% voor november 2021-februari 2022. De definitieve respons zal worden bepaald na oplevering van het totale jaarbestand en in een toekomstig COB-bericht worden gerapporteerd.³⁴ Tenzij anders vermeld, zijn in dit rapport de NIB-resultaten gewogen met een additief weegmodel op basis van inkomen, herkomst, type huishouden, provincies plus de vier grootste gemeenten en geslacht x leeftijd.

Omgang met 'ik weet het niet' en 'geen antwoord'

In MR en LISS kon men kiezen voor de antwoordoptie 'ik weet het niet'. In NIB was dat (in de meeste gevallen) de antwoordoptie 'geen antwoord', slechts bij enkele vragen was in NIB ook een weet-nietcategorie opgenomen. Bij vragen over tevredenheid met het persoonlijke leven en samenleving, vertrouwen in instituties, verwachtingen economie en financiën (vaak rapportcijfers van 1-10 of schaal beter

tot slechter van 1-5) nemen we ‘ik weet het niet’ en ‘geen antwoord’ niet mee in de analyse. Deze antwoorden worden in het COB als missende waarden beschouwd. Maar bij stellingen zoals over opvattingen over globalisering en politieke kwesties, over onderling vertrouwen en bij de vraag over de richting van het land nemen we ‘geen antwoord’ (en waar de optie is gegeven ook ‘ik weet het niet’) wel mee als geldige antwoordcategorie. In een enkel geval rapporteren we hier in het COB ook expliciet over (zoals bij de vraag welke kant het opgaat met Nederland), of we geven in een noot aan dat de percentages eens en oneens samen met een middencategorie en ‘geen antwoord’ en/of ‘ik weet het niet’ optellen tot 100%. Kortom, deze waarden worden bij stellingen niet als missend beschouwd. In NIB volgen we hier dezelfde werkwijze als eerder bij MR/LISS.

Weergave percentages en gemiddelden en toetsing verschillen

Bij het toetsen van verschillen door de tijd of tussen groepen hanteren we een significantieniveau van $p < 0,01$. In het rapport noemen we omwille van de leesbaarheid percentages, maar het is van belang om te zeggen dat die percentages schattingen zijn en onzekerheidsmarges kennen. Dat betekent dat de daadwerkelijke percentages voor de gehele Nederlandse bevolking (met andere woorden: als we iedereen in Nederland bevraagd zouden hebben) iets hoger of lager kunnen uitvallen dan de gerapporteerde percentages.

Open vragen in het LISS-panel in februari 2022

In de NIB-enquête stellen we respondenten twee open trefwoordvragen (naar belangrijke maatschappelijke problemen en sterke punten in Nederland), en laten we mensen aan het slot toelichten waarom zij het de goede of verkeerde kant op vinden gaan. Omdat er in de NIB-enquête verder geen ruimte is voor open vragen en open vragen een centraal onderdeel zijn van het *mixed method* COB-onderzoek (vgl. Dekker 2008), leggen we respondenten van het LISS-panel aanvullend een aantal open vragen voor. Dat deden we in februari 2021. 1250 respondenten vulden een korte online enquête in met in totaal acht open vragen (die zo worden verdeeld dat elke respondent twee open vragen krijgt, om overbelasting te voorkomen). Zie voor de onderzoeksverantwoording en vragenlijst Evi de Cock (CentERdata), [aanvullend onderzoek COB – februari 2022](#).

Vier focusgroepen in mei 2022

Voorheen werden de focusgroepen bij het COB in dezelfde maand gehouden als het veldwerk van de enquête. Sinds 2022 houden we deze na afloop van het veldwerk van de enquête. Reden hiervoor is dat we de focusgroepen meer verklarend willen inzetten (voor zaken die opvallen in de enquête) en ruimte willen inruimen voor actuele vragen, omdat de doorlooptijd van de enquête langer is. Op 23 en 25 mei 2022 zijn er in Amsterdam en Hoogeveen in totaal vier focusgroepen gehouden door Judith ter Berg en Maartje Schaake van onderzoeksbureau Kantar Public. Zij spraken met groepen met zes tot acht deelnemers over hoe zij het vinden gaan in Nederland, de Europese Unie en de oorlog in Oekraïne. Uit eerdere ervaringen met onderzoeksgroepen blijkt dat relatief homogene groepen beter met elkaar praten. Daarom zijn er twee groepen gehouden met mensen met een opleidingsniveau tot en met mbo-opleidingsniveau en twee groepen met mensen met een hbo/wo-opleidingsniveau. De deelnemers voor deze groepen zijn geselecteerd uit het NIPO-panel van Kantar Public. Zie verder Judith ter Berg en Maartje Schaake, [rapport COB-focusgroepen in mei 2022](#).

Naast de hierboven beschreven dataverzameling die speciaal voor het COB is uitgevoerd, maken we in dit bericht ook gebruik van data die door anderen zijn verzameld, zoals gegevens van de [Eurobarometer 96.2](#) (veldwerk november-december 2021), [Eurobarometer 96](#) (veldwerk januari-februari 2022) en het [Consumenten Conjunctuuronderzoek](#) (CCO) van het CBS.

Colofon

Sociaal en Cultureel Planbureau

www.scp.nl

Bezoekadres

Bezuidenhoutseweg 30
2594 AV Den Haag

Postadres

Postbus 16164
2500 BD Den Haag

Ontwerp

Concept: Vormplan Design
Lay-out: Textcetera

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, september 2022

CONTINU ONDERZOEK BURGERPERSPECTIEVEN

COB

